

249

ՄԻՈՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
A PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM

2017

ԱՊՐԻԼ-ՄԱՅԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ
APRIL-MAY-JUNE

Մ Ո Ն

Ե Ռ Ա Մ Ս Ե Ա Յ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Պաշտօնաթերթ Երուսաղեմի Հայ Պատրիարքութեան
ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

2017

◆ Ա Պ Ր Ի Լ ◆ Մ Ա Յ Ի Ս ◆ Յ Ո Ր Ն Ի Ս թիւ 4-5-6

◆ APRIL ◆ MAY ◆ JUNE No 4-5-6

SI ON

2017

VOL. 88

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor : His Beautitude The Armenian Patriarch of Jerusalem

St. James Press, Jerusalem

Ս. ՅԱՐՈՒՑԵԱՆ
ՊԱՏԳԱՄ

«Յիշեա՛լ գՔրիստոս
Յիսուս, յարուցեալն ի
մեռելոց, ի գաւակէ
Դաթի»:

«Յիշէ՛ Դաթի գաւակէ՛ն՝

Յիսուս Քրիստոսը, որ յարութիւն առաւ
մեռելներէն»: (Բ. Տիմոթէոս Բ:8)

Յ

իշողութիւնը կարելի է նկատել - կեանքէն եւ առողջութենէն ետք - մարդուն տրուած մեծագոյն պարգեւը: Ընդհանրապէս մենք ունինք ուրախ կամ տխուր յիշատակներ, յիշատակներ՝ որոնք երբեմն մեզ կը յիշեցնեն որոշ դէմքեր, դէպքեր եւ ինչու չէ՛ վայրեր: Եւ յիշելու մեր այդ ճիգին մէջ մեր սիրտերը կը համակուրին ուրախութեամբ կամ տխրութեամբ: Սակայն մեզի այնպէս կը բուի թէ տխուր յիշատակները տակաւ կ'անհետանան ու կը մատնուին մոռացութեան. ձեռով մը այդ տխուր յուշերը տեղի կու տան կեանքի հանդէպ նոր մօտեցումի ու այդպէսով անոնք կը վերածուին սանդխամատերու՝ մեզ առաջնորդող դէպի աւելի վեհ ու նպատակասլաց կեանքի մը ձգտող մեծ ու բարձր յաջողութիւններու:

Ու թերեւս ատկից տարուած, Հեքանոսաց Առաքեալը՝ Պօղոս, Տիմոթէոսի ուղղած իր Բ. Նամակին մէջ կ'ըսէ. «Յիշէ՛ Դաթի սերունդէն յարուցեալ Յիսուս Քրիստոսը», որովհետեւ իր ունեցածը Մեծ Վարդապետէն՝ քաղցր յուշեր էին լոկ: Պօղոս Առաքեալ պարտասամ ռազմիկն էր՝ Քրիստոսի Խաչին համար մղած իր պայքարներէն. ան ձերբակալուած, ծեծուած եւ նաւաբեկութենէ ազատած աննկուն մարտիկն էր՝ նուիրուած Սիրոյ Վարդապետին դատին, որմէ միայն յիշատակներ ունէր, յիշատակներ՝ որոնք իրեն խթան կը հանդիսանային շարունակելու, տարածելու եւ իրականացնելու Աստուածորդոյն դատը երկրի վրայ, երբ կը գրէր Տիմոթէոսի. «Յիշէ՛ Դաթի սերունդէն Յիսուս Քրիստոսը»:

Թող յիշենք Ան՝ որ գթառատ էր, Ան՝ որ իր շուրջ բարիքներ սփռեց միայն, բժշկեց հիւանդները, ընդունեց մարդկային ընկերութեան կողմէ անտեսուածներն ու մերժուածները: Անոր խօսքերը դուրս եկած էին Աստուծոյ ճշմարտութեան քուրայէն, խօսքեր՝ արտասանուած հեղինակութեամբ, զորս մարդիկ առաջին անգամ կը լսէին: Խօսքեր՝ որոնք մարտահրաւերներ էին ուղղուած մարդոց, քննելու իրենց ներաշխարհը, իրենց հոգիներուն խորը:

Բայց անշուշտ չենք կրնար յիշել միայն կեանքը մեր Փրկչին առանց յիշելու անոր մահը: Թող յիշենք անոր երեսին նետուած անպատուութիւնները, ծարաւէն ուռած եւ ճարձուած

շրթները: Թող յիշենք անոր գլխուն անցուած փշեպակը, որ քերծեց անոր գանկն ու ճակատը. ու վերջապէս բոլոր յիշենք Հոռոմեացի հարիւրապետին նիզակէն անոր խոցուած կողն ու փշրուած ու թմրած սրունքները, երբ ան կը գտնուէր Խաչին վրայ մեր իսկ մեղքերուն համար:

Ժամանակին, Լոնտոնի մայր տաճարի ծխականներէն մին, որ ճաշարանատէր էր ու մտերիմ բարեկամը Ալպըրթ Շուայցըրի, բնաւ դրամ չէր առներ իր ճաշարանը յաճախող տաճարի կրօնականներէն, որոնցմէ մին օր մը անոր գանձանակին մէջ դրամներուն հետ մեծ գամ մը կը տեսնէ. երբ զարմացած հարց կու տայ թէ ի՞նչ կ'ընէր այդ գամը հոն, ճաշարանատէրը համեստօրէն կը պատասխանէ. «Այս գամը կը պահեմ դրամին հետ ինձի յիշեցնելու գինը՝ զոր Քրիստոս վճարեց փրկութեան համար եւ թէ ես ի՞նչ պարտական եմ իրեն»:

Մեր Փրկչի հրաշափառ Յարութեան յիշատակի տօնն է այսօր, որ հրճուանքի եւ հոգեկան ցնծութեան, յոյսի եւ լոյսի վերարձարժման տօնն է բոլոր անոնց, որոնք խորապէս կը հաւատան հրեշտակի աւետիսին, «Չէ՛ աստ, այլ յարեալ»։ Որովհետեւ իրա՛ւ քրիստոնեային համար այս աշխարհի մէջ ապրուած կեանքը կամուրջ մըն է ձգուած անդեանականին վրայ. ան անցք մըն է դէպի յաւիտենականութիւն, անմահութիւն, եւ թէ մեր մարմինները շօշափելի ու նիւթական ըլլալէ առաջ եւ աւելի՛ պահպանակն ու տաճարներն են հոգիին, բնակարանը՝ Աստուածայինին, որ կը բնակի մեր մէջ: Եւ իմաստուն են անոնք՝ որոնք իրենց երկրաւոր կեանքի ընթացքին աւելի կը մտածեն ու կը ձգտին հասնելու եւ արժանանալու հանդերձեային, Երկնայինին եւ ի վերջոյ դառնալու յաւիտենական բնակիչները երկնքին:

Կեանքը Աստուածային պարգեւն է զոր մենք կը ստանանք. կեանքը եթէ մէկ կողմէն վիշտ է, հիւանդութիւն եւ մեղք. եւ երբեմն հոյլ մը տխուր յուսախաբարութիւններու եւ կասկածի, միւս կողմէն սակայն ան շարքն է մեր արձանագրած յաջողութիւններուն, ու վերջապէս սիրելիներ, կեանքը տիեզերքի եւ ժամանակի գերագոյն առեղծուածն է որովհետեւ մարդուն կեանքը՝ մանկութիւնն է անմահութեան: Ու մարդուն յաւիտենական այն հարցումին թէ «Ի՞նչ է կեանքը, կամ ի՞նչ է իմ կեանքս» պատասխանն է ՉԱՏԻՎը, որ կը գլէ ու կ'անցնի միջոցն ու ժամանակը, ամէն կեանքն ու հերքում եւ կը դառնայ գերեզմանէն դէպի երկինք նետուած կամուրջը: Չատիկը հրաշագեղ արշալոյսն է քրիստոնեայ հոգիին, պատասխանը մեր տուայտանքներուն, մեր յաւիտենական այն հարցումին թէ ի՞նչ է մեր կեանքը, «Քրիստոսի Յարութիւնն է» ան, որովհետեւ Աստուածորդին եկաւ որպէսզի մենք առանել կեանք ունենայինք, քանի որ կեանքը ինքնին ճշմունդն է հաւատքին, մինչ մահը՝ գաւակն

է կասկածին: Եւ վերջապէս մեր Փրկչին Յարութեան պատմութիւնը հարազատ արտայայտութիւնն է մարդուն վեճնագոյն ձգտումին եւ մեծագոյն յաղթանակին՝ մահուան վրայ:

Օր մը գիտնական մը հարց կու տայ ամուսնացեալ եկեղեցականի մը, թէ ան ինչի՞ վրայ հիմնուելով կը հաւատար անմահութեան: Որուն եկեղեցականը կը պատասխանէ ըսելով. «Այնպէս՝ ինչպէս կը հաւատամ սիրոյ, որովհետեւ ատոր փորձառութիւնը ունիմ»: «Սակայն բարեկամ», կը հակադարձէ գիտնականը, «Ես զգացական գեղեցիկ վրայ չէ որ կը խօսիմ, ես տրամաբանական պատասխան մը կ'ակնկալեմ իմ հարցումիս, ես երեխայ չեմ, իմս իրապաշտ աշխարհն է»: «Նոյնպէս իմս», կը պատասխանէ եկեղեցականը, «Ես անմահութեան կը հաւատամ ինչպէս կը հաւատամ սիրոյ, որուն քաղցր փորձառութիւնը ունեցած եմ, որովհետեւ ուրիշ ձեւով մօտենալ այս հարցին անտրամաբանական է: Թերեւս ես չկարեամ փաստել քիչոք գոյութիւնը թուաբանական խնդիր մը լուծելու նման, բայց ան գոյութիւն ունի, կայ, հո՛ս է աւելի իրական քան փողոցներու վրայ գտնուած շէնքերը, մարդկային ծիծաղը, նոյնիսկ աւելի զօրաւոր քան մահը, որովհետեւ ես կը սիրեմ մահէն աւելի եւ մահէն անդին, որովհետեւ սիրոյ թեւերը գրկած եմ զիս, եւ երբ անոնք օր մը անկենդան ինկած են՝ սէրը մնացած է: Սէրը էութիւնն է անմահութեան»:

Յարութեան գաղափարը հիմնական դեր կը կատարէ իւրաքանչիւր քրիստոնէայի կեանքին մէջ, որուն պարտին ձգտիլ անոր բոլոր ջանքերը: Իբր մարդ-արարածներ՝ մենք պարտինք յարութեան առնել ո՛չ թէ դատապարտուելու դժոխքի յախտեանականութեան, այլ պէտք է սեւեռներ մեր միտքերը արժանանալու երկնքի արքայութեան եւ անոր յախտեանականութեան: Վստահ եղէ՛ք, որ երիցս դժբախտ եմ անոնք՝ որոնք յուսախաբ կը վերադառնան հեթանոսութեան դարերուն, ուր մարդիկ կ'ապրէին եսաւեր, միայն իրենց համար, պատճառաբանելով թէ կեանքը այս է որ կայ, ուրեմն վայելենք ինչ որ կրնանք եւ որքան որ կրնանք:

Ներկայիս երբ նայինք մեր երկրագունտը վերիվայրոջ դէպքերուն եւ փորձ մը ընենք զանոնք վերլուծելու, կը յանգիմք այն պարզ եզրակացութեան, որ մարդկութիւնը տարուելով Ես-ի եւ նիւթի պաշտամունքէն, դադրած է այլեւս ո՛չ միայն հաւատալէ հոգիի գոյութեան եւ հոգեկան արժէքներու, այլ նաեւ կը փորձէ համոզել ուրիշները ու պարտադրել անոնց եւս ըլլալ իր նման գերի նիւթին, աշխարհիկին եւ կամ շօշափելիին: Սակայն հակառակ այս բոլորին, իրա՛ւ հաւատացեալը կը շարունակէ իր հոգիին խորը անթեղուած պահել Սուրբ Յարութեան յոյսն ու լոյսը եւ ապրիլ ու գործել անոնցմով խթանուած, որովհետեւ շարաշար կը սխալին անոնք՝ որոնք կը փորձեն նսեմացնել մեր Փրկչին հրաշափառ Յարութեան լոյսը, ու կը

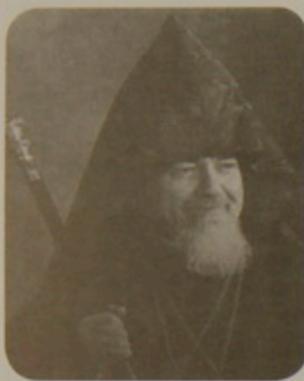
փորձեն մարդոց սիրտերէն ներս արմատախիլ ընել այդ յոյսը: Այդպիսիները ի վերջոյ պիտի արժանանան Հռոմի Յովիանոս Ուրացոյ Կայսեր բախտին, որ մէկ օրէն միւսը տարուած աշխարհիկին եւ նիւթին մտահոգութիւններէն, ուրացաւ քրիստոնէական իր հաւատքը ու վերադարձաւ կուրքերու պաշտամունքին:

Պատմագիրը կ'ըսէ, թէ ինչպէս Ուրացոյ Կայսրը Պարսիկներու դէմ պատերազմին մահացու կերպով վիրաւորուելով կ'իյնայ, ու այդ վիճակին մէջ ան աչքերը երկինք յառած, ափով կուրծքէն առատօրէն հոսող արիւնը առնելով վեր, երկինք կը նետէ ու կ'ըսէ. «Նագովոնցի՛, յաղթեցիր ինձի»:

Մենք եւս խորապէս կը հաւատանք թէ բոլոր նիւթին եւ աշխարհիկին ջատագովներն ու մարդոց հոգիներէն ներս Յարութեան լոյսը արմատախիլ ընել փորձողները ի վերջոյ պիտի ընդունին իրենց պարտութիւնը եւ Յովիանոս Կայսեր նման պիտի ըսեն. «Յարուցեալ Քրիստոս, յաղթեցիր մեզի»: Մենք կը հաւատանք Ս. Յարութեան պատգամին, Չատկական հրաշքին ու կը ձայնակցինք Գալիլիացի ձկնորս՝ Պետրոս Առաքելի դարերու մէջէն հնչող պատգամին. «Դու ես յարուցեալն Քրիստոս, Որդի Բարձրելոյն Աստուծոյ»:

ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ Ի ՄԵՆԵԼՈՅ

Նուրհան Արք. Մանուկեան
Պատրիարք Երուսաղէմի

ՆՈՐ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԸ

Մեր նախորդ խմբագրականը նիս ուներ Սփիւռքի հոգիին վրայ ճառագայթող՝ կենդանի, հօրազոյն խորհրդանշանը, Հայրենիքը եւ անոր իրականութիւնը: Մեր ներկայ խմբագրականը կ'ուզենք նուիրել այդ հոգիին վրայ իր ճառագայթները երկարող ուրիշ խորհրդանշանի մը՝ Նոր Երուսաղէմի իրականութեան: Աւելի քան ստոյգ է որ գաղթաշխարհի կէս միլիոն անցնող զանգուածներու սրտին, ինչպէս մտքին մէջ, Երուսաղէմը իբրեւ նուիրական մէկ ճիւղը այն ծառին՝ որ Հայաստանեայց Եկեղեցին է, եւ որ կը պահէ տակաւին եւ պիտի պահէ իր տարօրէն ամուր կշիռը, մնալով մեր հանրային կազմակերպութեանց մէջ ամենէն սերտ ու կենդանի կոուաններէն մէկը:

Հայաստանեայց Եկեղեցոյ ամենէն յարգուած, խորարմատ մէկ կերպարանքը, սխալ չէ այսպէս տեսնել Երուսաղէմի դարատր Աբողիմ եւ անոր կատարած ու մանաւանդ կատարելիք դերին մէջ: Անոր սպասը ընող նոր եկեղեցականութիւնը կը հաւատայ այդ դերին, զայն նկատելով մեր օրերու ամենէն ընդունակ գետինը, մեր ոգեղէն, իմացական, նոյնիսկ ազգային բարձրագոյն ձգտումներու իրագործման: Գիտենք թէ ինչ եղած է ան անցեալին, եւ ինչ պարտի ըլլալ ան վաղը, մեր կրօնական եւ ազգային կարիքներուն դիմաց: Կը հարցնենք այսպէս, վասնզի ժամանակէ մը ի վեր՝ մեր ազգային մօտաւոր եւ անցեալ օրերու պատմութիւնը մոռցողները կը դնեն պահանջներ՝ որոնք շատ ալ դիրքին չեն հաշտուիր Երուսաղէմի դարատր դերին հետ: Ս. Աբողը իբրեւ գերագանցօրէն կրօնական հաստատութիւն, չի կրնար չմնալ իր դիմագիծը անաղարտ պահող պայմաններու մէջ, որպէսզի կարենայ ծառայել իր դերին, եւ այդ դերը չէ այն՝ ինչ որ ուրիշներ կ'ուզեն վերագրել անոր:

Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Աբողը, քրիստոնէական Եկեղեցոյ առաջին Աբողն է, եւ շատ վաղնջական օրերէն սկսեալ՝ առարկայ եղած Հայ Ժողովուրդի սիրոյն եւ պաշտամունքին: Սակայն առաւելաբար ան կրօնական այն կազմակերպութիւնն է եղած, որուն բուն կոչումն է Սուրբ Երկրին մէջ ի վաղուց անտի Հայաստանեայց Եկեղեցոյ պատկանած սրբավայրերու պահպանութեան գործը: Այդ նպատակին ուղղուած էին եւ պէտք է ուղղուին ամէն ջանք եւ մտահոգութիւն, կրօնական նուիրում, նիւթական գոհողութիւններ, նոյնիսկ մտաւորական տքնութիւն-

ներ եւ կրթական տաժանքներ, ամենէն առաջ այդ կէտը պարտ էին ի նկատի ունենալ, եւ յետոյ բաշխուիլ նաեւ այլ ուղղութիւններու վրայ: Ազգային ու հոգեւոր զինուորութեան այս կարգին գերագանց պարտականութիւնն է եղած անկորուստ պահել Հայ Եկեղեցոյ եւ ժողովուրդին իրաւունքները, միջազգային քրիստոնէութեան այս ոստանին մէջ, եւ անոր անունն ու պատիւը պահպանել այն բարձրութեան վրայ, ուր մեր պատուական նախնիք այնքան սքանչելի իմաստութեամբ կրցած են հանել զայն:

Հանապազօրեայ այս մրցակցութեան մէջ, գիշեր եւ ցերեկ անդադրում պաշտամունքի եւ անբարբ հսկողութեան տաժանքը, որ դեռ մինչեւ երկ կեանքն էր այս Հաստատութեան, արգելք չեն եղած որ ան ըլլայ նաեւ կրթական վառարան մը՝ բաժնելով այս կերպ ճակատագիրը մեր բոլոր վանքերուն, որոնք ամրոցներ ու լուսատուութեան կեդրոններ եղած են, նշուելով միշտ իրենց կենդանութեան շողքը մեր դժբախտ օրերու խաւարին վրայ: Մեր նպատակէն դուրս է հոս մի առ մի բուել այն տեսական արդիւնքները, որոնք այս հաստատութիւններուն եղան տակաւին մինչեւ երկ, օժտելով մեր կեանքը անօտարանալի ժառանգութիւններով:

Հայ Երուսաղէմը Վանք մը եւ Միաբանութիւն մըն է, որ անցեալէ մը, հոգեւոր կեանքի եւ փառքի օրերէն կու գայ, ու կը դիմէ միշտ բարձր ճակատագրի մը, առանց սակայն մեկուսացնելու ինքզինքը հանդէպ ազգին կարիքներուն: Իսկ իբրեւ ուխտավայր քրիստոնէայ Հայ սերունդներու, որոնք դարերով իրենց խունկին, արցունքին եւ լումային հետ բերած են նաեւ իրենց հոգիներուն վիշտն ու քաղցրութիւնը, կրնկապէս հարստացնելու եւ նուիրականացնելու համար այս հոգեւոր եւ ազգային Ուխտը, Երուսաղէմի Աբողը կը գրաւէ տեղ մը, որուն կրօնական տարածքը հոգիներու վրայ, վեր կը մնայ չափերէ եւ բաղդատութիւններէ:

Տակաւին մինչեւ երկ՝ այսպէս կ'ըմբռնուէր Սրբոց Յակոբեանց Աբողը իր դարատր աւանդութեան եւ կրօնական կարգ ու սարքին մէջ, պահելով միշտ ներքին անկախութիւն մը, ինչպէս մեր կրօնական նուիրապետութեան, այնպէս ալ մեր ազգային քիչ մը շատ դիրափոփոխ պահանջներուն դէմ, հաւատարիմ մնալու իր սկզբնական դիմագծին:

Երբ տակաւին չկար Ազգային Սահմանադրութիւն, Երուսաղէմի Պատրիարքը լոկ վանահայր մը չըլլալով հանդերձ՝ կ'ընտրուէր Վանքի Միաբանութենէն, թէւ Պոլսոյ Պատրիարքարանը կ'ունենար ուղղակի կամ անուղղակի իր ազդեցութիւնը ընտրութեան վրայ: Սահմանադրութեան հեղինակները գաղափար ունեցեր էին, Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը ենթարկելու Ազգին օրինական վերահսկողութեան մը, ազգային օրէնքին մէջ գտնելով յատկացնելով Երուսաղէմի

պատրիարքական ընտրութեան, բարձրացնելով այսկերպ իր դիրքը ազգային ընդհանրական աստիճանի մը: Այդ դիրքը սակայն կրօնական նուիրապետութեամբ եւ ժողովուրդի զգացումին մէջ վաղուց տրուած էր արդէն անոր, Սահմանադրութիւնը զայն կ'օրինականացնէր միայն:

Ազգային Սահմանադրութեան օրէնքին հաստատումն ի վեր, Երուսաղէմի պատրիարքներու ընտրութիւնը կը կատարէր Կ. Պոլսոյ Ազգային Երեսփոխանական ժողովը՝ Միաբանութեան կողմէ ներկայացուած եօթնանուն եւ եռանուն փակ ցանկի մը վրայէն: Թուրքիոյ Հայութեան ատէնէ վերջ, երբ այլեւս Պաղեստին դադարեցաւ Թուրքիոյ մաս ըլլալէ, Սահմանադրութիւնը, որ ուրիշ բան չէր այլեւս բայց մէկ մասը Օսմանեան Օրէնքին, կը մնար անգոր:

Դուրեանի ընտրութեան առթիւ, Պոլսոյ Պատրիարքարանի կողմէ ընդարձակ յիշատակագիր մը մատուցուեցաւ Բրիտանական Կառավարութեան ներկայացուցիչին, պատմական եւ օրինական փաստարկութեամբ ապացուցելով թէ Երուսաղէմի Աբողը Վանք մը չէ լոկ եւ կը պատկանի ընդհանուր ազգին, որուն ներկայացուցիչներն են պատրիարքները: Այս պատճառաբանութիւններով Պոլսոյ Պատրիարքարանը կը խնդրէր Բրիտանական ներկայացուցիչէն միջամտել իր կառավարութեան մօտ, որպէսզի այս անգամ եւս Երուսաղէմի Պատրիարքի ընտրութիւնը կատարուէր Ազգային Սահմանադրութեան համաձայն, թէ իսկ այդ ընտրութեան վաւերացումը լինի Անգլիոյ Թագաւորէն: Բրիտանական Իշխանութիւնը, որուն Պաղեստինի վրայ քաղաքական թերաւրկութիւնը տակաւին վերջնական չէր, հաճութեամբ նկատի առաւ այս խնդրանքը, եւ «անգամուտան մը համար միայն» Ազգային Սահմանադրութեան համեմատ կը կատարուէր Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքին ընտրութիւնը: Դուրեան, Պաղեստինի Օսմանեան տիրապետութենէն անջատուելէն յետոյ ընտրուած առաջին Պատրիարքն էր եւ իր ընտրութիւնը կատարուած էր Պոլսոյ Ազգային Ժողովին կողմէ, Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն, Անգլիոյ Կառավարութեան բացառիկ մէկ կարգադրութեամբ:

Դուրեանի յաջորդ՝ Թորգոմ Պատրիարքի ընտրութեան ատեն, Պոլսոյ Ազգային Ժողովը ամբողջ ազգը չէր ներկայացնէր, այդ իսկ պատճառաւ Հոգատար Կառավարութիւնը չէր ընդունէր նախընթաց ձեւին պահպանութիւնը: Տնօրէն Ժողովոյ 1930 Յունիս 17-ին հարկադրաբար Ազգային Սահմանադրութեան 20. 21. 22. 23 յօդուածներուն սրբագրութիւնը կը թելադրէր Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին: Այս սրբագրութեամբ Պատրիարքական ընտրութիւնը կը կատարէր Երուսաղէմի Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը, իսկ վաւերացումը կը վերա-

պահուէր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, իբրեւ ամբողջ ազգէն ընտրուած Պետի: Այս որոշումները 1930 Յունիս 26-ին Տեղապահին կողմէ հաղորդուեցան Հոգատար Կառավարութեան, այս վերջինը սակայն իր ներկայացուցչին, Երուսաղէմի Կառավարիչ Քիթրոշի միջոցաւ 1930 Դեկտեմբեր 22-ին իր վերապահումը կը յայտնէր կանոնին մէջ տեսնուած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին տրուած իրաւասութեան մասին եւ կը պահանջէր որ Անգլիոյ Թագաւորէն վաւերացուի ընտրեալը: Միաբանութիւնը իմաստութիւն կը նկատէր համակերպիլ Կառավարութեան պահանջին եւ ընտրել իր Գահակալը, հակառակ Հայ մամուլի ծանօթ մասի աղաղակին՝ որ կը մեղադրէր Երուսաղէմի Միաբանութիւնը, իբրեւ թէ ազգային իրաւունքներու այս անտեսումին մէջ: Միաբանութիւնը չէր կրնար անսալ այս վտանգաւոր գրգռութիւններուն, անոր համար համակերպեցաւ կառավարութեան պահանջին, առժամաբար գէթ, լաւագոյն ձեւը նկատելով եղածը, ապագային ձգելով վերջնական կարգադրութիւնը: Թորգոմ Պատրիարքի յաջորդ՝ ներկայ Պատրիարք Մեսրոպ Սրբազան եւս կ'ընտրուէր իր նախորդին պայմաններով. սակայն եթէ ազգային ընդհանրական մարմին մը գոյութիւն չունէր որ իր ձայնն ու կամքը բերէր այս ընտրութիւններուն, Միաբանութիւնը զիտցաւ միշտ իր ընտրութիւնները կեդրոնացնել անձերու վրայ՝ որոնք կը վայելէին համարումը բովանդակ ազգին, եւ այս իրողութիւնը համարժէք դարձուց նախորդ եւ ներկայ պատրիարքական ընտրութիւնները համազգային ընտրութեան: Այս կերպով զիրար կը լրացնէին ընտրուողներուն արժանիքը, Միաբանութեան զիտակցօրէն միացած կամքին արտայայտութիւնը, Եկեղեցւոյ բաղձանքը եւ ազգին լուռ հաճոյութիւնը: Իրերու այս դրութեան մէջ լաւագոյն եւ իմաստուն կերպն էր որ կ'որոշեգրուէր:

Չենք ուզեր պատմական այս հակիրճ իրողութիւններու վրայ մանրամասն ծանրանալ, զանոնք նկատելով առիթ լայն վերլուծումներու: Երբ աշխարհի դրութիւնը դառնայ աւելի նպաստաւոր եւ Սփիւռքի մեր ժողովուրդը ունենայ բոլոր կարելիութիւնները ինքզինքը իբրեւ մարմին ներկայելու ընտրողի եւ ընտրելիի ձեւերուն տակ - իրմէն բխած օրինաւոր գերագոյն ատենանի մը մէջ, դառնալու համար Սփիւռքի հարազատ արտայայտութիւնը, այն ատեն Երուսաղէմի հարցը կը դառնայ համազգային հարց, բայց այն ատեն միայն:

Վերի մեր տողերուն մէջ յստակ կերպով զգալի է թէ դարեր շարունակ Երուսաղէմի Ս. Աբողը կրօնական նկարագիր է պարզաւ, նկարագիրը որ արդէն այդ դարերուն մէջ մեր ժողովուրդի հոգիին գերագոյն կերպարանքն էր: Դարձեալ մեր վերի տողերը կը ճշդեն ԺԹ. դարու կէսին այդ կերպարանքին վրայ աւելցած ուրիշ երես մը, եթէ

կը ներուի այսպէս ըսել, աստիկ կրօնականն ազգային կերպարանքի մը վերածելուփնն էր: Սահմանադրութեան հեղինակները իրենց այս տեսակետը գործադրեցին արդէն Թուրքիոյ Հայութեան բոլոր վանքերուն համար: Երուսաղէմը իր միջազգային դիրքին շնորհիւ արժանացաւ բացառիկ կարգադրութեան մը, ուր կրօնականը պահելով հանդերձ իր հիմնագծերը, ներդաշնակուէր ազգայինին հետ, որ այլեւս օրուան կարգախօսն էր այդ սերունդի գաղափարաբանութեանը մէջ: Սահմանադրական սերունդը այս ներդաշնակ ընդելուզումը շատ պատշաճ կերպով գործադրեց Պոլսոյ Պատրիարքութեան Աթոռին համար: Պատմութիւն չենք ըներ, 1860-էն մինչեւ 1922 Պոլսոյ Պատրիարքը կրօնական եւ ազգային պետ մըն էր. այդպէս չէր սակայն Երուսաղէմի Պատրիարքը եւ չէր կրնար ըլլալ գործնականին մէջ:

Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը բովանդակ Թուրքիոյ հայերուն կրօնական, իմացական եւ վարչական կազմակերպութիւնները կեդրոնացուց իրմէն բխած եւ ազգէն վաւերացուած կազմակերպութեանց մէջ: Երուսաղէմը չէր կրնար ունենալ այդ դիրքը, ազգային գետնի վրայ անշուշտ, որքան ատեն որ գուրկ կը մնար այն պայմաններէն՝ որոնք անհրաժեշտ էին: Թող թէ Երուսաղէմը իբր Առաքելական Աթոռ, ազգային դարատր իրաւանց պաշտպան Միաբանութիւն եւ քրիստոնէութեան հոգիին արտայայտութիւնը, վանք մը ըլլալէ աւելի բան մը եղած է միշտ: Ազգային Սահմանադրութիւնն ալ յարգած է անոր կրօնական գերագահութիւնն ու իրաւաստութիւնը ու ինքզինք բնաւ նախաձեռնարկ հեղինակութիւն մը չէ նկատած վանքին նկատմամբ իր ունեցած վերահսկողութեան մէջ: Բոլոր անոնք, որոնք կրօնական եւ սպա ազգային այս ժառանգութենէն կը խօսին, պարտաւոր են նախ յարգել Երուսաղէմի իրաւունքը, չնոռնալով որ ան գերազանցօրէն կրօնական Հաստատութիւն մըն է եւ այդ ճամբով միայն ի վիճակի է կատարել իր դերը: Հետեւաբար աւելորդ է աղմկել արդէն իսկ իրենց գոյութեան խարխիսներէն զրկուած իրաւունքներէն, դատապարտելով Միաբանութիւնը եւ կամ անոր պետը. այդպիսիներ չեն ըմբռներ Երուսաղէմի իրական դերը եւ Ազգին ակնկալութիւնները այս Աթոռէն:

Մեծ Պատերազմէն ի վեր կացութիւնը շրջուած է, այս անգամ այդ ժողովուրդը ինքնաբերաբար ինքզինքը Երուսաղէմի Աթոռին կը ջանար կապել, կրօնականէն դուրս՝ նաեւ ազգային մտահոգութեանց փափարներով: Թէ Երուսաղէմի Աթոռը ի վիճակի պիտի ըլլայ հասնելու կեդրոնացման այն կերպարանքին, գոր յիշեցինք վերը Պոլսոյ համար, հարց մըն է, որ դրուած է Միաբանական սեղանին տարիներէ ի վեր, իր բոլոր լրջութեամբը: Չեռնարկներ այդ ուղղութեամբ, բախած են զանազան արգելքներու: Շատ են մեր

պետերը, բայց աւելի շատ մեր ժողովուրդին պահանջները մեզմէ: Քաղաքական խռովքները, ազգը յուզող գաղափարաբանութիւնները ուրիշ խոչընդոտներ որպէսզի Միաբանութիւնը մտածէր ինքզինքը յատկացնելու հայկական գերագոյն Աթոռ մը դառնալու դերին, չհակասելով անշուշտ իր ոգիին եւ զայն արտայայտող արարքներուն մէջ՝ Կիլիկիոյ եւ անկէ ի վեր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան նուիրապետութեան սկզբունքներուն, եւ մանաւանդ սպասելով դէպքերու նպաստաւոր դարձումաժին: Ուրախ ենք մտածելու որ Էջմիածին այսօր տակաւ իր նախկին կերպարանքը եւ հմայքը հագնելու վրայ է, ինչպէս ցոյց կու տան կարգ մը բարենշան դէպքեր: Այդ Աթոռին նկատմամբ ալ կարգ մը անողջմիտ անապարտողներ մտածեցին կարգադրութիւններ՝ որոնք իր բարոյական ոյժը խորտակելու կը ճգնէին: Սակայն ազգին ողջմտութիւնը, որ այս կարգի ճակատագրական թուլեցումն ինքզինք կը յայտնագործէ, թոյլ չտուաւ որ թեթեւութեամբ կշռուի, ինչ որ դարերու կնիքով է կնքաւոր:

Ինչպէս կը տեսնէք, վաղուան Երուսաղէմը շքեղ ծրագիր մըն է Միաբանութեան մտքին մէջ, որուն մասնակից ընելով Սփիւռքի ժողովուրդը, ան կը կարծէ տուած ըլլալ իր լաւագոյն տրամադրութեանց եւ փափարներուն հաւաստիքը:

Այդ ծրագրին իրագործման աշխատանքը տարիներէ ի վեր իր բաւարար արդիւնքները տուաւ, անոր արտաքին ձեւը քաղաքական եւ ազգային նոր եւ տարբեր վիճակներու կը նայի, կարենալ իրացնելու այն ակնկալութիւնները, որոնք բովանդակ ազգին են: Թէ անոնք մեր կարիքներուն ստիպողութեան քայլովը չեն քալեր, աստիկա չի նշանակել թէ կրնան բարձիթողի ըլլալ: Պատերազմէն առիկն երեք պատրիարքներու հոգեկան եւ իմացական մտահոգութեանց մէջ այդ իրապէս ազգանուէր գործունէութիւնը անցած է առաջին աստիճանի կարեւորութեամբ տագնապ մը: Վերածել Աթոռը կղզիացած Միաբանութեան մը հեքիաթունակ մէկ կղզիին, առնուազն անգիտանալ է կենդանի իրականութիւններ: Այո՛, չունեցանք Սփիւռքի մէջ մեր դպրոցներու ցանցը, բայց մեր կրցածը չզլացանք Պաղեստինը օժտելու դպրոցական ո՛չ միայն շէնքերով այլ եւ ուսուցչական կազմով: Այո՛, մեր մամուլը չտուաւ թերեւս սպասուածը, բայց չբնացաւ: Վերջին քսանամեակին հատորներ են դուրս եկած մեր տպարանէն, որոնց մէջ մնայուն արժէքով գործեր ալ կը հաւատանք թէ անցած են մեր ազգային հարստութեան: Այո՛, չկրցանք մեզմէ ուզուած եկեղեցականները տրամադրել, բայց չգոցեցինք ալ այդ պահանջները կտրուկ մերժումով, քանի որ Ս. Աթոռը ինք արդէն լայն չափով մը կը սպառէ իր աշխատաւորները: Տասնեակի կը մօտենայ թիւը Սփիւռքի զանազան թեմերուն դրկուած իր հոգեւոր հովիւներուն: Ըրիւք եւ կ'ընենք մեր կրցածը, եւ

կ'ուզենք որ մարդիկ պզտիկ շտեմենն այդ ամենը, մանաւանդ խոշոր լեռներու շվերածեն պզտիկ ստուերները: Կ'ուզենք որ մեր ժողովուրդը վերջին տխուր իրադարձութիւնները տեսնէ ո՛չ թէ ներկուած՝ ակնոցներով, այլ այն աչքերով, որոնցմով իրենց պապերը տեսան այս դարաւոր Աթոռը խոռովող տագնապները, միշտ կենալով մարդերէն վեր, Աթոռին իսկ գերագոյն շահերուն սպասարկու, գորգուրացող ոգիով:

Մի՛ ըսէք բաներ, որոնք չեն տեղի ունեցած ձեզի թելադրուած կերպարանքներուն տակ, զանոնք իւրացնելով համաձայն ձեր ախորժակներուն: Մի՛ ամբաստանէք մտայնութիւններ, որոնց յատակը ձեզի կը մնան անձանօք: Երուսաղէմի տագնապը առնուազն խղճմտանքի տագնապ մըն է, անարգողներու եւ անարգըւողներու սրտանմլիկ դրուագ մը, եւ երբեք կանոնի, իրաւունքի, արդարութեան եւ անարդարութեան մարտկոցներու ետին ապաստանած մարդերու խաղ մը: Մեր նախորդ թիւին մէջ մենք ուրուագիծը տուինք դէպքերուն, ամէն պարկեշտ Հայ այդ վաւերական իրողութիւններուն առջեւ, կը մտածենք թէ սրտի սեղմումէն դուրս ոչ մէկ զգացում պիտի ունենար:

Պրպտել այդ դէպքերուն շարժառիթները աշխատանք մըն է որ կը պահանջէ կիրքէ, յուզումէ զերծ ու հանդարտ լայնախոտի հանդուրժող մթնոլորտ: Երուսաղէմի Սրբազան Աթոռը այդ մթնոլորտին ու այդ աշխատանքին կը յայտարարէ թէ լայնօրէն բացած է ինքզինքը: Եկան լսեցին, տեսան, քննեցին: Դուք որ չէք ուզեր այս խօսքերը արժեւորել եւ իրողութիւնները կը յամառիք ձեր ակնոցներովը տեսնել, եկէ՛ք, տեսէ՛ք եւ քննեցէ՛ք:

Մենք կու գանք այս ժողովուրդէն, զինուորներն ենք այս ժողովուրդին դարաւոր իրաւունքներուն եւ ւաւանդապահը այդ սրբութեանց: Բայց չենք կրնար ամէն անկիւնէ, ամէն շահէ, ամէն յետին հաշիւէ բխող աղմուկները, թելադրութիւնները արժեւորել համաձայն իրենց բխման շարժառիթներուն: Յարգել Պատրիարքը եւ Վանական Իշխանութիւնը չի նշանակեր անշուշտ Երուսաղէմի ժառանգութիւնը Ազգէն գողնալով Միաբանութեան մը խումբին մենաշնորհը դարձնել, ինչպէս կը մտածեն ոմանք դժբախտօրէն:

Բաց եւ յստակ են մեր խօսքերը:

Ս. Յակոբ Մայր տաճարի գաւիթը
եւ Տաճարի մուտքը

Բերդեհէմի Հայոց զանգակը

Եղիվարդ

«Միոն», 1944, Յունուար- Փետրուար- Մարտ, էջ 1

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ՅՈՎՍԵՓ ԱՐԵՄԱԹԱՅԻ

Չորս Համատես Աւետարաններն ալ կը յիշատակեն Յովսէփ Արեմաթացին՝ առընչուած Քրիստոսի Խաչէն վար առնուելուն եւ թաղման դէպքերուն միայն:

Ո՞վ էր Յովսէփ Արեմաթացի: Ան թերես հարուստ ու բարօր ընտանիքէ սերած երիտասարդ մըն էր. մշակուած մտքի եւ հաւանաբար հրապուրիչ անհատականութեան տէր անձ մը, որ հակառակ իր տարիքին զինք բարձրացուցած էր մինչեւ եօթանասուն հոգիներէ բաղկացած Սանհետրիմի անդամակցութեան, որ Հրեական օրէնադիր մարմինն էր: Աւետարանները կը շեշտեն այն իրողութիւնը, որ հակառակ իր տարիքին ան բաւական ազդեցիկ անձնաորոշութիւն մըն էր: Աւելին՝ ան կը պատկանէր «Աստուծոյ Արքայութեան» սպասող խմբակին: Հաւանաբար ան չէր լսած Սիմէոն Ծերունիի մասին, որ երբ մշուշոտ աչքերով կը տեսնէր Մանուկ Յիսուսը, պիտի ըսէր. «Արդ արձակեա՛ գծառայս թո Տէր ի խաղաղութիւն, զի տեսին աչք իմ զփրկութիւն աշխարհի», սակայն Արեմաթացի հոգեւին միացած էր Ծերունի Սիմէոնին, որ կը սպասէր Իսրայէլի մխիթարութեան եւ փրկութեան:

Սանհետրիմի անդամ ըլլալէն անմիջապէս ետք Արեմաթացի Ռաբբին սկսաւ լսել Նազարէթցի արտասովոր ու երիտասարդ Ուսուցչին մասին: Ան կը լսէր թէ ինչպէս իր պաշտօնակիցները դառնութեամբ եւ անարգանքով կ'արտայայտուէին այս նորելուկ Գալիլիացիին մասին, որ կը խօսէր մինչ այդ տակաւին երբեք չլսուած Աստուծոյ արքայութեան մասին, որ կը խոստանար հանգիստ պարգեւել աշխատողներուն եւ ծանրաբեռնուածներուն, ու թերես այս խօսքերէն մղուած ան ձեռք առաւ Իսրայէլի ճամբաները գտնելու Տէրը: Ան շուտով պիտի նշմարէր որ Սանհետրիմի իր ընկերները սկսած էին մտահոգուիլ, որովհետեւ կը տեսնէին թէ ինչպէս հրեաներ մեծ թիւերով կը հետեւէին անոր, բան մը որ սկսած էր անոր խորհիլ տալ թէ Նազարէթցի այդ երիտասարդ ատաղձագործը աւելի մօտ էր ճշմարտութեան քան այդ Փարիսեցիները՝ իրենց երկարապատում եւ անիմաստ վիճաբանութիւններով: Արեմաթացի սանհետրիմականը սկսած էր տակաւ համոզուիլ, որ Աստուած աւելի յարմար նկատած էր ինքզինք յայտնել Հրեայ ժողովուրդին այդ երիտասարդ Ռաբբիին միջոցաւ քան թէ խունացած մագաղաբներու կոյտի ետին պահուըտած Փարիսեցիներուն եւ Սաղոկեցիներուն:

Անկասկած, Գալիլիացի Ռաբբին իր երկրաւոր կեանքի վերջին օրերուն տեսաւ արդէն

յառաջացած տարիքով Նիկողեմոս Սանհետրիմականն ու երիտասարդ Յովսէփ Արեմաթացին, որոնց արտաքինը պերճախօս կերպով կ'ըսէր թէ անոնք հարուստ եւ հեղինակաւոր ընտանիքներէ սերած էին, եւ որոնց՝ Երուսաղէմի աստղածորան գիշերներէն մէկը, Ղազարոսի եւ անոր քոյրերուն՝ Մարիամի եւ Մարթայի խրճիթին տանիքին վրայ պիտի ըսէր. «Դուք պարտիք վերստին ծնիլ, որովհետեւ հովը կը փչէ հոն ուր կը կամենայ, թէ եւ դուք ծայրը կը լսէք բայց չէք գիտեր թէ ուրկէ՞ կու գայ եւ ո՞ր կ'երթայ»: Ասոնք մինչեւ Քրիստոսի կեանքի վերջին օրերը հաւատարիմ մնացին երիտասարդ Գալիլիացիի անձին ու հեղինակութեան եւ անոր ճառագայթող խօսքերու ճշմարտութեան: Արեմաթացի Յովսէփ մէկդի դնելով իր անորոշութիւնն ու գաղտնի կապը Քրիստոսի հետ, խաչելութենէն ետք զնաց Պիղատոսի մօտ անկէ խնդրելու Յիսուսի մարմինը, որ իր անձնական գերեզմանին մէջ թաղէր: Յովսէփ աշակերտ մըն էր՝ բայց ծածուկ իրը չբացայայտուած հաւատարմութեան օրինակն էր:

Մեզմէ քանինե՛ր կը հետեւին Յովսէփ Արեմաթացիի օրինակին. շատեր, կը հաւատան թէ Քրիստոս է ճանապարհը, կեանքն ու ճշմարտութիւնը, իսկ ուրիշներ սարսափով կը մտածեն աշխարհի մը մասին, ուր կը բացակայի անոր փրկագործական ազդեցութիւնը, սակայն ասոնք երբեք չեն յայտարարած իրենց հաւատքն ու նուիրումը Անոր եւ Իր հաւատքին: Ասոնք կ'ապրին փոխ առնուած դրամագլուխով, առանց սակայն բան մը կարենալ աւելցնելու մայր գումարին վրայ: Մենք բախտաւոր պէտք է զգանք մենք զմեզ, որ իբր ուղեցոյց ունինք մեր աստուածավախ ու երկիւղած նախահայրերու ուսուցումներն ու ճշմարտութիւնները: Այն վայրկեանին որ փորձենք ընտրել ծանծաղ ու մեղանշական կեանքի ճամբան, կը լսենք հեկեկոցը մեր հոգիներուն, սման Յովսէփ Արեմաթացիի, որ յայտնեց իր հաւատարմութիւնը ճիշդ ատենին: Մենք կու գանք այնպիսի ընտանիքներէ, որոնք կ'ակնկալեն Աստուծոյ արքայութիւնը, եւ որոնք անձայրածիր երկնքի հորիզոնին վրայ կը տեսնեն իրենց այսպէս ըսած «բախտաւոր աստղը»: Մեր սիրտերը երախտագիտութեամբ կը յորդին ի տես այս «ժառանգին, առանց գիտնալու թէ ան ո՞րկէ կու գայ. մենք չենք նայիր մեր կեանքերէն անիլին: Մենք տէր ենք բարոյական սկզբունքներու, սակայն ասոնցմէ գատ կան նաեւ բարոյապէս նուիրաբերուած կեանքեր, ամբողջ սերունդներ մարդոց եւ կիներու, որոնք նոյնիսկ վայրկեանի մը համար չերկմտեցան ցուցաբերել իրենց համար թանկ արժող հաւատարմութիւն մը: Մեր նախահայրերու համար դիւրին չէր պահել իրենց հաւատքը, անոնք գիտցան նուիրաբերել իրենց կեանքերը, ժառայութեան մէջ վառ պահելով բոցը հաւատքին՝ թխպահոծ եւ թշնամական աշխարհի մը մէջ: Անոնք իրենց

կեանքով եւ շրթներով բացայայտեցին իրենց հաւատքն ու նուիրումը Անոր՝ որ գարնան նախամուտին, ուսերուն վրայ խաչ մը, բարձրացաւ Գողգոթա կոչուող բլուրը:

Ներկայիս աշխարհի ամեն կողմ կը գտնուին կէս սիրտով Քրիստոսի գաղտնի հետետողներ: Անոնք մտադիր են բալելու Անոր ճամբայէն. յուսախաբութեան եւ վիշտի մէջ կը յենին Անոր պատգամներուն. անոնց սիրտերը կը հաւատան սիրոյ Աստուծոյն, գուրիսն ու ողորմութեան որ Ան ցանեց, սակայն ասոնք երբեք քաջաբար եւ խանդավառութեամբ աշխարհին չեն յայտներ իրենց դիրքորոշումը: Եթէ միայն ասոնք համարձակութիւնը ունենային յայտարարելու, գոնէ իրենց մասնակի հաւատարմութիւնը, ծածուկ աշակերտիլն ու իրենց գաղջ նուիրումութիւնը Քրիստոսի յանկարծ բոցավառէր, վատահ եղէք թէ քրիստոնէայ այս սերունդը ի վիճակի պիտի ըլլար փրկելու կորստեան դատապարտուած մեր քաղաքակրթութիւնը: Այս աշխարհը այլեւս ի վիճակի չէ հանդուրժելու գաղտնի կամ երկվեղկուած հաւատարմութիւններու: Այս օրերուս, իրաքանչիւր հակաքրիստոնէական շարժում իր հետետողներէն կը պահանջէ անձնուրացութիւն եւ անկեղծ ու բոլորամուտ գոհողութիւն: Բոլոր ժամանակներու մէջ միայն ներկայիս է, որ Քրիստոսի հետետողներու հաւատքը անորոշ է ու անդէմ, եւ քրիստոնէային աղօթքը լոկ շրթներու անխմաստ շարժում մը, որ կը ձգտի երկնքի արքայութեան՝ առանց երկրաւորէն հրաժարիլ կարենալու:

Քրիստոնէայ դաստիարակներ անպայմանօրէն անդրադարձած են այս իրողութեան, որ Աստուածորդին բոլորովին ներող եւ հասկցող մօտեցում ցոյց տուած է մեղաւորներուն, անոնց՝ որոնք ամեն ինչ մէկդի կը նետեն աշխարհին եւ աշխարհիկին համար: Ու անկասկած այդ էր պատճառը, որ Ան «Անառակ Որդի»ին նկատմամբ աւելի դրական մօտեցում ցոյց կու տայ քան անոր երեց եղբօր: Ինչո՞ւ Ան յանդիմանեց Դպիրներն ու Փարիսեցիները, երբ կ'ըսէր անոնց թէ պոռնիկները անոնցմէ առաջ դրախտ պիտի հասնէին, որովհետեւ Ան այդ մեղաւորներուն եւ մերժուածներու ընկերութեանը մէջ կը տեսնէր կայծը անապակ նուիրումութեան, որոնք մէյ մը եթէ անցնէին Բարիին կողմը, իրենց ամբողջ հաւատարմութիւնը պիտի յատկացնէին անոր դատին: Քրիստոս լաւ գիտէր թէ հաշուարկուած հաւատքը արդիւնք էր միայն էսասիրութեան եւ վախի: Ծածուկ աշակերտի կը նշանակէր աւելի մեծ թշնամի դառնալ Յիսուսի:

Իսկ միւս կողմէ, կ'արժէ խորհիլ յայտարարուած հաւատարմութեան մը ողբերգութեան վրայ: Երեսկայեցէք թէ ի՞նչ կրնար ըլլալ հետեւանքը եթէ Նիկոդէմոս եւ Յովսէփ Արեմաթացի քաջութիւնը ունենային Սանհետրինի մէջ պաշտպանելու Սիրոյ Վարդապետին առաջ տարած

դատը: Անկասկած այդ մէկը զի՛նք պիտի չազատէր Խաչէն, սակայն հաւանաբար բաժանեալ Սանհետրին մը աւելի երկարէր Աստուածորդոյն կեանքը, եւ շատ հաւանական է, որ այդ միջոցին Ան Լերան Քարոզէն աւելի զգայացունց բաներ ըսէր եւ ընէր յանուն Իր Երկնատըր Հօր: Թերեւս Պիղատոսի, Կայիափայի եւ կամ Անա քահանայապետներու ներկայութեան կը գտնուէր առնուազն առաքելներէն մին, երբ միւսները արդէն զինք լքած էին, եւ մի գուցէ տակաւին հաւանական էր, որ գրուէր նոր աւետարան մը եւս:

Չյայտնուած ու չյայտարարուած սէր մը, ո՛չ միայն ոչինչ կ'աւելցնէ աշխարհի բարոյականին, այլ նոյնիսկ կորստեան սպառնալիքի տակ գտնուող մեր աշխարհի բարոյականէն բան մը կը պակսեցնէ: Մենք այս կը տեսնենք նոյնիսկ մեր ընտանիքներուն մէջ, որոնք ունին հաւատքի սահմանափակ հասկացողութիւն եւ որոնց նախկին սերունդները չեն փորձած անգամ այդ բարոյական գաղափարները փոխանցել իրենց յաջորդներուն: Ո՛չ մէկ ընտանիք կամ սերունդ կրնայ յարատեւել պահ դրուած դրամագլուխով: Անպայմանօրէն անհրաժեշտ կարիքը կայ նոր ոյժերու ներդրման, ոյժեր՝ որոնք կրնան գալ միայն ու միայն հաւատքի խոր նուիրումութենէ, որ կը ներառէ թանկ արժող հաւատարմութիւն եւ այսպէս ըսած բարոյական մեծ արկածախնդրութիւն:

Աստուածորդոյն մեզի աւանդ թողած Եկեղեցին կը ներկայացնէ մարդկային ընկերութեան բարոյական յոյսը: Ուրեմն սահմանները յստակ են. այսօրուան աշխարհի պայքարը կը մղուի կենդանի Աստուծոյն Եկեղեցոյ եւ երկուան հեթանոսութեան միջեւ: Եւ քաջ վատահ եղէք, որ այս բարոյական գուպարին ղեկավարութիւնը կու գայ եւ պէտք է գայ վերագարթնող սերունդի մը կողմէ: Քրիստոնէայ աշխարհը այլեւս պէտք է անդրադառնայ թէ ուր որ նիւթապաշտ բռնատիրութիւնը գլուխ բարձրացուցած է, նախահերք պարտականութիւն զգացած է ոչնչացնել Եկեղեցին անոր գոյութեան պատգամն ու մարդուն գերագոյն արժէքը:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն առաջ Անգլիացի իմաստասէր մը խօսելով դեմոկրատիայի մասին, ըսած է հետեւեալը. «Անպատասխանատու եւ խզուած դիրքորոշում մը թերեւս մեծագոյն թշնամին է դեմոկրատիային»: Որովհետեւ կարելի չէ որեւէ ծիրէ ներս արժանապատուութեամբ ապրիլ - ըլլա՛յ գործառնութեան ասպարէզէն, ըլլա՛յ քաղաքական եւ ինչու չէ նաեւ ընտանեկան կեանքէ ներս - որոշ բաներ պարտին գոհուիլ», եւ ի՞նչն է որ կը սահմանէ այդ գոհողութիւնը, եթէ ո՛չ՝ Եկեղեցին: Այս օրերուս, ան որ քաջութիւնը չունի բացայայտելու իր հաւատարմութիւնը Աստուածորդոյն՝ կը դառնայ սովորական դիտող մը: Անկասկած այլեւս ժամանակը հասած է մեր ստոնասրտութիւնն ու մանրուք պատճառաբանութիւնները մէկդի

դնելու եւ մենք զմեզ ի բոլոր սրտէ նետելու Քրիստոսի հիմնած եկեղեցոյ ճշմարիտ առաքելութեան մէջ, որուն համար Ան իր կեանքը տուաւ, եւ որուն վրայ Ան միշտ կ'ուզէ վառ պահել մեր ապրող հաւատքի ջահը: Եւ արդէն ժամանակն է, որ մէն մի քրիստոնէայ ապրի այսօրինակ հաւատք մը կեանքի ամէն ասպարէզներու մէջ: Ուշացում կը նշանակէ կորսնցնել վերջնական ու միակ առիթը ապրելու անոնցմով:

Ի՞նչ են պատճառները չյայտարարուած հաւատարմութեան: Ինչո՞ւ Արեմաքացի աշակերտ էր՝ բայց ծածուկ, վախի պատճառով: Մենք միշտ կը դառնանք վախին՝ մարդուն հնազոյն ոտխիւն, որովհետեւ մենք կը վախնանք պատասխանատուութենէ: Մարդիկ կան, որոնց համար աւելի հեշտ է եկեղեցի մտնել, աղօթել ու դուրս գալ: Ասոնց համար եկեղեցոյ մը պատկանելիութիւնը, եւ կամ Ամերիկեան հասկացողութեամբ անդամակցութիւնը, ժամանակ եւ դրամ կ'ենթադրէ, եւ բնական է որ այդպէս ըլլայ: Երեւակայեցէք, ի՞նչ պիտի ըլլար եկեղեցոյ վիճակը եթէ մենք բոլորս որոշէինք մնալ «գաղտնի, հեռուէն դիտող» աշակերտներ: Անտարակոյս մեծ կարիք կայ անհատներու՝ որոնք տրամադիր են իրենց վրայ առնել բեռը պատասխանատուութեան: Ոչ ոք իրաւունք ունի ըսելու. «Թող ուրիշներ ընեն գործը, եւ մենք մեզի իրաւունք տանք զնահատելու եւ կամ քննադատելու...»:

Համաձայն Անկլիքան Եկեղեցոյ Կանոնադրութեան, Արեմաքացի ի վերջոյ կը բացայայտէ իր հաւատարմութիւնը Քրիստոսի եւ Անոր Եկեղեցոյ: Ան գալով կը միանայ աշակերտներուն ու սեղանակից կ'ըլլայ անոնց, որուն ընթացքին անոնք ցոյց կու տան իրեն Վերջին Ընթրիքին գործածուած Բաժակը, զոր Արեմաքացի կը խնդրէ որ իրեն տային իբր յիշատակ: Անոնք ալ ի նշան երախտագիտութեան, որ Յովսէփ իր գերեզմանը տրամադրած էր իրենց Վարդապետին, անոր կը յանձնեն Բաժակը: Աւանդութիւնը շարունակուելով կ'ըսէ թէ Արեմաքացի տարիներ ետք Անգլիա կը հասնի, ու երբ կը մահանայ, իր հետ կը թաղեն Վերջին Ընթրիքի այդ սրբութիւնը, Կլասթընպէրի քլրան վրայ:

Ն. Ա. Մ.

Մեր նախահայրերու համար դիւրին չէր պահել իրենց հաւատքը, անոնք գիտցան նուիրաբերել իրենց կեանքերը, ծառայութեան մէջ վառ պահելով բոցը հաւատքին՝ թխապահօծ եւ թշնամական աշխարհի մը մէջ: Անոնք իրենց կեանքով եւ շրթներով բացայայտեցին իրենց հաւատքն ու նուիրումը Անոր՝ որ զարնան նախամուտին, ուսերուն վրայ խաչ մը, բարձրացաւ Գողգոթա կոշտող բլուրը:

**ԿԱՆՈՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՏՐԱՆ
ԿԻՒՐԱԿԷԻՆ**

Եկիր ի փրկչութիւն Թագաւոր անմահ, եւ զմահ ճաշակեցեր փրկիչ աշխարհի, ողորմեայ:

Խաչի համբերեցեր Աստուած վաղըն մարդկան, եւ թաղումըն յանձն առեր գերեքօրեայ, ողորմեա:

Եւ ի մեռելոց յարեար իշխանութեամբ որպէս տէր, զիս զմեղօք ըզմեռեալս նորոգեա եւ կեցո:

(Թարգմանութիւն)

Անմահ Թագաւոր, փրկելու եկար եւ մահը ճաշակեցիր. աշխարհի Փրկիչ, ողորմէ:

Աստուած, դուն որ մարդոց համար խաչին համբերեցիր, եւ երեքօրեայ թաղումը յանձն առիր, ողորմէ:

Եւ որպէս Տէր՝ իշխանութեամբ մեռելներէն յարութիւն առիր. զիս մեղրով մեռածս նորոգէ եւ փրկէ:

**On celebrating “Veiled” Liturgy
(Gots’ Patarag) on Sundays of Lent
Great Lent Curtain
in the Armenian Church**

Rev. Dr. Nerses Nersessian

I have read Very Rev. Michael Daniel Findikyan's article "Hanging by a thread: The closed curtain during Great Lent in the Armenian Church" Ejmiasin December, 2016, pp. 22-53 and wish to submit the following observations.

I would like to begin my comments with a general remark Michael Vasey makes in his article "Eucharist, Sacrifice and scripture": "we should abandon the effort to treat a powerful image as if we were lawyers with a hostile witness". The bona fides of any piece of theological imagery can only be grasped in the light of how it functions in a whole context of speech and action, prayer and reflection. Joanne M. Pierce concludes her "Vestments and Objects" with this conclusion headed "Changing Use and Changeless Meaning". I wish to quote in full:

"It is clear that as the Christian liturgy itself changed and developed over the course of the past twenty centuries, the vestments and vessels used during these celebrations did also. Not only have their various shapes and sizes changed, and their ornamentation become more or less elaborate, but also their significance to the rites has been understood and interpreted differently by different generations. One thing should remain clear, however: in a Christian faith founded on the key theological concept of the incarnation no physical expression of that incarnate and redeemed reality can be dismissed as insignificant". The most instructive evidence of this is that through the centuries theologies have composed commentaries to remind the "good people who worship faithfully" the changing use and changeless meaning of the liturgy: Khosrov Andzewatsi, Nerses Lambronatsi, Yovhannes Archishets'i, Vazgen Vardapet [Vazgen Ist Palchian, Catholicos of All Armenians] and Tiran Nersoyan and many others. It is harsh to say that "much of liturgy so familiar and dear to them [the Armenian faithful] actually has very dubious origins" or "liturgical accoutrements – are cryptogenic". It is accepted that the Armenian liturgy "stands in the same relation – as daughter

– to the Byzantine as the Ethiopian to the Alexandrian. The Armenian Mass liturgy presents East Syrian elements, which go back to the period of the Christianisation of Armenia; as well as Roman elements, which have been preserved, from a period of rapprochement in the later middle ages. But indigenous material also exists in plenty". The whole purpose of the commentaries listed above was to check the infiltration of foreign elements and to prevent clergy from introducing cuts and additions or changes in the way the Liturgy is celebrated as for instance - administering the communion into the hand of the faithful, during lent coming out from behind the curtain and offering communion; interrupting the Liturgy to administer Confession, or celebrating Divine Liturgy during Lent without vesting.

The first distinctive feature which in the author's estimations falls in the category of "dubious origin" is the unusual custom of closing the curtain that separates the elevated bema or altar at the beginning of Great Lent and keeping it closed throughout this most solemn season "... a practice unknown to any other Church in Christendom". This is not the whole truth. In early churches fabrics were used to cover altar tables and for curtains that stretched between columns in the chancels and in the naves. Representations of such curtains occur in Armenian miniatures. The four miniatures in the Gospel of Ejmiasin (Matenadaran.No.2374,ca.6th century) - The Annunciation to Zacharias- the Annunciation to the Virgin, the Adoration of the Magi, and the Baptism, each in different ways illustrate the New Testament theme of Epiphanies (Astutshaytnut'yun). The element in the miniatures that is relevant to our purpose is the rich architectural background of the miniatures formed of basilica-like structures flanked by buildings with two columns interlinked with embroidered and richly coloured drapery. In a Fragment of a Gospel (Matenadaran Nr.9430,ca.10th century) named "Sanctuary of the Holy Sepulchre" depicts a temple - a rotunda with a conical roof with marble columns and curtains hanging from the semi-circular dome. In the Second Ejmiasin Gospel (Jerusalem 2555, ca.1000) the tempietto structure representing the Holy Sepulchre, with hanging curtains resembles the iconography in the Ejmiasin Gospels. Prof. Bezalel Narkis states "The resemblance between the two Ejmiasin manuscripts suggests a common prototype, rather than a direct link between them". At the beginning of the Eucharist the deacon instructs "the catechumens, those of little faith and those who are penitents and who are unclean not to approach the divine mystery" and

when the Chalice is placed on the altar representing "Christ in our midst has been revealed; He Who Is God is here seated" once again the deacon instructs "Any one among the faithful that is unable to partake of this divine mystery and have gone outside the doors, should pray". At this point it was expected that catechumens would assemble in the section of the church called 'gavit' (zhamatun) and close the doors. The earliest examples of gavit date back to the 10th century - Vahanavank' (911), Khotakerats vank', Gndevank' (996), Horomos (1020-1038). The majority of these were later used as mausoleums for the deceased of the nobility. The doors, but more especially the central door are also furnished with a veil, as if prohibiting all profane access to the bema. The Armenian Church possessed the same arrangement as the East. Among the four minor Orders of the Armenian Church there is an office for the ordination of the Doorkeeper (Drnapan). Archdale A King in his description of the Interior "Arrangement of [Armenian] Churches writes 'A genuine iconostasis, in imitation of the Greeks, is occasionally found in Armenian churches, as arrangement which some archaeologists from a study of extant ruins have considered primitive. Be that as it may, the normal Armenian practice is to have two curtains (waraguir) stretched on wires across the sanctuary, placed one in front of the other. Tradition ascribes the origin of the custom to a canon (8) of which Macarius, bishop of Jerusalem who in 340 informed Vrtanes: "The altar shall be furnished with a curtain; a curtain shall likewise hang down before the sanctuary, within which only the ministers officiating may enter: the other ministers present shall take their station outside it, each according to his rank". F.E. Brightman sees in these curtains a relic of those which once hung on rods between the columns of the ciborium of the altar. The large double curtain hanging before the entrance of the sanctuary conceals the altar, celebrant and deacons at various times during the liturgy. It is drawn during Lent except on Palm Sunday and the Annunciation, to symbolise the expulsion of our first parents from the Garden of Eden. The second curtain hides the priest from the deacon at the communion of the former and it is drawn after the liturgy.

In the East, the custom of veiling the altar during the Eucharist seems to have begun in the fourth century; as time progressed, the chancel barrier and icon stand developed into the sanctuary "wall" known as the iconostasis in some Eastern rites, making the use of curtains obsolete. In the Armenian tradition the use of the curtain has

continued with minor changes. On ordinary Sundays, the veil is drawn three times during the "The Prothesis (Annunciation) [Առաջադրութիւն A4], 'The Fraction' [Բեկումն C3b] and the third time during "The Thanksgiving" [Գոհարանութիւն, [A4,C3b C4c] and on the Great Lent the entire liturgy is celebrated behind the curtain when the church becomes "the place of expiation of men" [«Եւ մարդկան քաւարանիս»] besides being "the dwelling of holiness and place of praise, habitation of angels" [«ի յարկի սրբութեան եւ ի տեղոջս փառարանութեան, հրեշտակաց բնակարանիս» The Prayer in the Sanctuary].

The use of embroidered "Veils, Linens, Frontals, and Rugs" is common to all liturgical traditions and their use has evolved in different ways during the course of time. Among the "Vestments and Vessels" listed in use in the Armenian liturgy are the following – Dastarak (Sudarium), Korbura (corporalis), Tashkinak (finger-towel), Skihi Tsatskots' (palls or chalice veils), silken cloths or elaborate "throw-over" frontals made of fabric or sometimes of metal. In the Byzantine rite from the fourth century references are found to large "architectural" cloth or veil canopies used for veiling the altar during the Eucharist and as time progressed it developed into the sanctuary "wall" known as the iconostasis, making the use of veils obsolete. In the West, from the seventh century, rings or rods for fabric altar veils were attached to these frames in some places. However, altar veils in the West seem to have fallen into disuse, certainly by the thirteenth century perhaps because of the increasing need for the people to be able to see the newly introduced Elevation of the Host at the consecration. It has been suggested that the custom of veiling the sanctuary area during Lent (in England, Germany, parts of Spain and Italy) are vestiges of the more general use of altar veils. For example, in the eleventh century it became the practice in some churches to erect a special veil in front of the altar called a "hunger cloth," from the fifth Sunday of Lent (formerly known as the first Sunday of Passiontide). It was only drawn aside at the reading of the Gospel at the parish mass on Sundays. In another practice veils were hung before the crucifix on the rood beam during lent. Both these veils were made of unbleached linen or Holland; they formed part of the general shrouding which took place in churches at the beginning of Lent and continued until the eve of Easter Sunday. This covering is known as the Lenten array. The veils often had emblems of red, black or blue stencilled on them; and the emblem frequently gave a hint of the

object that it veiled. In the Roman rite it is customary in some places to cover all crucifixes, statues and pictures with purple-toned veiling from the eve of Palm Sunday until the vigil of Easter. The purpose was to block the altar from the view of the congregation, sometimes explained as a "fast of the eyes".

Today "Hunger cloths" reduced in size are designed and displayed as objects for meditation.

It may be "the Bibliography on the liturgical use of curtains is scanty and also could be that evaluation of patristic evidence needs to be reconsidered in the light of more recent scholarship" but there is no doubt that in the past and today the intention of "Closed Divine Liturgy" [Gots' patarag] has been to "fast of the eyes" of the congregation from witnessing the physical presence of Christ in Church.

Archbishop Shnorhik Galustian the Armenian Patriarch of Constantinople in his book "The Golden chain of the Sundays of Lent" [«Մեծ Պահքի Կիրակիներու ոսկի շղթան»] very clearly states that although in Bun Barekendan [Great Carnival] is not counted among the 40 days of Lent, but according to the rubrics and instructions of the Tonatsoyts is counted as the first among the six Sundays of the 40 days of Lent". Bun Barekendan celebrates marks the "blissful, happy" life of Adam and Eve in the Garden of Eden. The Expulsion of Adam and Eve from Paradise is marked on the Second Sunday of Lent named «Արտաքաման Կիրակի». The "Penitential church hymns of Great Lent" to which Patriarch Ormanian is referring to is possibly the "Canon of Repentance" [«գկարգն Ապաշխարութեան»]. According to Patriarch Ormanian the pre-feast rite is called Nakhatonak [«Նախատօնակ»]. In early times generally and today the liturgical day begins after sunset and which is also the beginning of the next day. The Armenian Church even today follows this practice. After the ritual of "nakhatonak" the rite of the following day is celebrated. The Liturgies on the Eve of Nativity and Theophany (January 5th) and Easter Eve [«Ճրաֆալոյց» =Lucernarium] are celebrated after sunset since the canon law forbids celebrating Divine liturgy twice on the same day on the same altar. During Maundy Thursday [«Աւագ Հինգշաբթի»] the calendar instructs to celebrate divine Liturgy in remembrance of the Last supper in the morning, followed by the "Washing of the Feet. In modern times" The Commemoration of the Passion, Crucifixion (Night Vigil) which the Calendar instructs to perform on

Good Friday is performed after the Washing of the Feet on Maundy Thursday while the Burial ritual is conducted in the afternoon of Good Friday. The evening Services of Saturday (Easter Eve) inaugurate the Paschal celebration, for the liturgical cycle of the day begins in the evening. The Easter Eve (Lucernarium) Patarag begins with the Vesting, the Purification, the Accession and the Prothesis.

Սրբոց Յակոբեանց տաճարի աւագ խորանը

ԿԱՆՈՆ ՍՐՐՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ

ՕՐՀ. ԱԿ - Որք գարդարեցին տնօրինարար զիմաստս անեղին, հաստատելով յերկրի զգիր կենդանի հովուել զհօտ նոր Իսրայէլի. երգով քաղցրութեան հրնչմամբ զԱստուած օրհնեսցուի:

Որք զերկրաւոր մեծութիւն փառաց խաւար կոչեցին, ապաւինելով ի յոյս անմահ Փեսային աննար բանին արժանի եղեն. երգով քաղցրութեան հրնչմամբ զաստուած օրհնեսցուի:

Որք զօրութեամբ Հօր իմաստութեան էին անեղի հաստատեցին զարձո սրբոյն Գրիգորի քարգմանութեամբ նըշանադրութեան. երգով քաղցրութեամբ հրնչմամբ զաստուած օրհնեսցուի:

Որք նորափետուր բանիւ զարդարեալ պայծառագգեցան եկեղեցիք Հայաստանեայց ի ձեռն սրբոյն Սահակայ. երգով քաղցրութեամբ հրնչմամբ զաստուած օրհնեսցուի:

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Բ Ա Կ Ա Ն

ԽՈՂԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

Տրց. Յովհաննես Պետրոսեան

Թէև հայագիտութիւնը երկար եւ արգասաբեր ճանապարհ է անցել, այդուհանդերձ հայ ազնուականութեան պատմութիւնը հայագիտութեան մէջ համարուած է քիչ ուսումնասիրուած ոլորտ: Մեր ժամանակներում նկատուած է այդ բացը լրացնելու միտում:

ԺԱ դարի առաջին կեսում, երբ արդէն հնչել էին մեր գրականութեան աշխարհականացման առաջին դողանջները, երբ արդէն հրապարակի վրայ էին անմահ Նարեկացու «ի խորոց սրտից» քիսած հոգեզմայլ երգերը, իսկ Մերձատր Արեւելքում հուժկու թափով զարգանում էր աշխարհիկ մշակոյթը, Հայաստանում ապրում եւ ստեղծագործում էր Գրիգոր Մագիստրոսը՝ հայ քաղաքական ականատր գործիչներից եւ ժամանակի բազմակողմանի զարգացած անձնաւորութիւններից մէկը: Դիշտ է, Մագիստրոսի չափածոյ երկերը շիասան Նարեկացու սրտայոյգ երգերի ո՛չ ոգուն եւ ո՛չ արուեստի աստիճանին, բայց նրա լուսաւորչական եռանդուն գործունէութիւնը եւ «Թղթերը» նպաստեցին մեր մատենագրութեան հետագայ զարգացմանը:

Մագիստրոսը հայ աշխարհիկ մտաւորականութեան այն առաջին ներկայացուցիչներից էր, որ հաւատարիմ մնալով քրիստոնէական եկեղեցուն եւ անողոր կերպով պայքարելով աղանդաւորական գաղափարների ու շարժումների դէմ, միաժամանակ առանձին խնդիրների վերաբերեալ հակամէտ էր հայ կղերականութեան տեսակետներին ու վարքագծին: Յայտնի է նրա բարձր գնահատականը հայ գուսանական երգերի ու նրանց արուեստի վերաբերեալ, այն դէպքում, երբ հայ եկեղեցին եւ Մագիստրոսի օրօք, եւ նրանից շատ յետոյ պայքարում էր դրա դէմ եւ ժխտում այն:

Պահլաւունի տոհմի այս կարկառուն ներկայացուցիչն հիացական խօսքերով եւ բարձր տիտղոսներով են յիշատակուած Հայ պատմիչները. «Այր հզօր եւ անուանի եւ բարեպաշտութեամբ յոյժ վեհ, որպէս թէ ոչ որ հաւասար մնա Պահլաւ»¹, գրում է ժամանակակից պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին, «իշխանաց իշխան», աւելացնում է Ստեփանոս Ասողիկը², իսկ Մատթոս

Ռոտայեցին նրան «մեծ իշխան» է անուանում:³

Պահլաւունի իշխանական գերդաստանը Բագրատունեաց թագաւորութեան օրօք ոչ միայն աչքի էր ընկնում ռազմական գործերով, անձնագոհարար մարտնչելով հայրենիքի բշմամիների դէմ, այլեւ մեծ աշխատանքներ էր ծաւալում երկրում շինարարութեան ու ժողովրդի լուսաւորութեան բնագաւառներում:

Պահլաւունիները շատ լաւ են գիտակցել իրենց աւանդն ու դերը երկրի պաշտպանութեան ու նրա խաղաղութեան ապահովման գործում եւ ամենայն հպարտութեամբ ու իրաւունքով Վահրամ Պահլաւունու՝ Բագրատունեաց թագաւորութեան հռչակուած սպարապետի, կառուցած լաւագոյն վանական համալիրներից մէկի՝ Մարմաշէնի վանքի վրայ արձանագրել են. «Էաք ամենայն տամբ ու տոհմիսք հաւատարիմք տէրանց մերոց եւ նահատակեալ ի վերայ տանս Հայոց աշխատութեամբ եւ արեամբ մերով եւ որդոց մերոց, եւ զանձուց առատութեամբ եւ ամենայն հնարիսք խնդրեցաք զխաղաղութիւն աշխարհիս»⁴:

Գրիգոր Մագիստրոսի ստեղծագործութիւնները միջին դարերում յաճախ են ընդօրինակուել եւ մեզ են հասել գրչագիր մատենաներում: Նրա բանաստեղծութիւններն առաջին անգամ «Տաղաստիւնը» խորագրով 1868 թ. հրատարակել են Վենետիկի Մխիթարեանները, նամականիս՝ «Թղթերը», 1910 թ. Ալեքսանդրապոլում լոյս է ընծայել Կարապետ Կոստանեանցը, իսկ «Մեկնութիւն քերականին» երկը 1915 թ. հրապարակել է Նիկողայոս Ադոնցը իր «Գիտնիսիոս Թրակացին եւ նրա հայ մեկնիչները» յայտնի ուսումնասիրութեան մէջ⁵:

Յայտնի է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը ժամանակի արտակարգ կրթուած ու զարգացած աշխարհիկ գործիչներից է եղել: Նա տիրապետել է յունարենին, ասորերենին, պարսկերենին ու արաբերենին, քաջահմուտ է եղել անտիկ փիլիսոփայութեանը, քերականութեանը, առասպելաբանութեանը, բանաստեղծութեան խնդիրներին,

Մարմաշէն, Տրդատ Ճարտարապետ

³ Մատթոս Ռոտայեցի, Ժամանակագրութիւն, Երևան, 1973, էջ 58:
⁴ Գ. Մագիստրոս, Թղթերը, բնագիրն յառաջարանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 16:
⁵ Քրիստոնեայ Հայաստան, Ս. Արևշատեան, Ա. Արևշատեան, Գ. Մագիստրոս, Երևան, 2002, էջ 236:

¹ Ա.Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, աշխատասիրութեամբ Կ. Բագրաշեանի, Երևան, 1968, էջ 57-58:
² Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ), Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 270:

հաղորդակից է եղել հարեւան ժողովուրդների վիպական ստեղծագործութիւններին եւ, իհարկէ, առաջին հերթին իր հայրենի մատենագրութեանն ու ժողովրդական բանահիւտութեանը: Այս լայն իմացութեան հենքի վրայ, անկասկած, շատ հեղինակատր ու վստահելի է դառնում հայ գուսանական արուեստին տուած նրա զնահատականը. «Ամենայն մըմունջք եւ երգք գուսանութեան, քանզի բազում քանից պէտք են կարկատել եւ աւարտել զսա, զոր այժմ ի հայրմս առաւել քան ի յունականին գտանենք: Քանզի չափ եւ կշիռ բանի արուեստաւորեալ ներգործեն զայստսիկ յոժ չքնաղ եւ դժուարագիտ եւ հրաշալի առաստիւնս»⁶: Սրանով իսկ պէտք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Մագիստրոսը իր նամակներում անկաշկանդ դիմում է ժողովրդական բանահիւտութեան ակունքներին եւ իր խօսքը համեմուն է գողտրիկ առակներով, ասացուածքներով, հայոց հեթանոսական ժամանակների երգերի պատառիկներով, որոնց ժողովրդական ծագումը նա չի մոռանում ընդգծել՝ «ի գոեհիկս աւանդեալ»⁷ վերապահութեամբ:

Գրիգոր Մագիստրոսը հիմնադրել է նաեւ բարձրագոյն տիպի սեփական դպրոց-ճեմարան, դասասանդել է ճարտասանութիւն, փիլիսոփայութիւն, քերականութիւն, մաթեմատիկա: Նա համոզւած էր, որ կրթութիւնը պէտք է սկսել Աստուածաշնչի ընթերցանութեամբ, ապա ուսումնասիրել դիցաբանութիւն, գեղեցիկ հատուածներ սերտել «հոմերական եւ պղատոնական» երկերից, որոնք կը նախապատրաստեն «եօք ազատ արուեստների»՝ քերականութեան, ճարտասանութեան, տրամաբանութեան, թուաբանութեան, երկրաչափութեան, աստղագիտութեան, երաժշտութեան ուսումնասիրութեանն անցնելուն:

Մագիստրոսը եղել է նաեւ տաղանդաւոր երաժիշտ-երգահան: Այդ մասին են վկայում Շարակնոցում գետեղում եւ եկեղեցու կողմից կանոնականացում նրա հինգ շարականները, որոնք ներկայացնում են Գրիգոր Մագիստրոսի ներդրումը ազգային շարականերութեան մէջ:

Դրանք են.
Կանոն Խաչի նաւակատեաց Ե ատւրն.
ԳՉ Հարց - Ծանր. «Այսօր պայծառ եւ սիւն լուսոյ»

Ողորմեա - Չափաւոր. «Չորս ըստ պատկերի Քուն»
Տէր յերկնից - Միջակ-Չափաւոր. «Որ զարդարեաց մեծապայծառ փառալք»
Մանկունք - Չափաւոր. «Այսօր ուրախացեալ ցնծան երկնից»

Կանոն Խաչի նաւակատեաց Դ ատւրն.

ԲԿ Օրհնութիւն Ա. - Չափաւոր. «Խաչն կենարար որ եղել մեզ փրկութիւն»:
Իսկ տաղային ստեղծագործութիւններին են՝

Տաղ Յոհանու ի Գրիգորէ Մագիստրոսէ.
«Կարապետ սուրբ հաւատոյ».
Տաղ Յարութեան՝ ի Գրիգոր Մագիստրոսէ.
«Կանայք ոմանք եկին ի մեծ Չատկին»⁸ :

ՊԱՀԼԱԻՌՆԵԱՅ ՏՈՀՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Պահլաւունիների ծագման հարցի շուրջ գիտնականները տարակարծիք են: Այդ հարցին անդրադարձող առաջին հեղինակները հիմնականում հենց այս տոհմից սերողներն են եղել: Գրիգորն հենց ինքը, միակը լինելով, առաջին անգամ յիշատակել է իր Գրիգոր պապի պապ Արտակ Կամսարականին: Սոյն տեղեկութեամբ էլ հետագայ ուսումնասիրողները Պահլաւունիներին կապում են Կամսարականների հետ, որոնք էլ իրենց հերթին ազգակցութիւն են ունեցել Արշակունիների ու Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմի հետ: Ուսումնասիրողներից յատկապէս Ղեւոնդ Ալիշանն է սրանց ծագումը քննելու մասին Լուսաւորչի տոհմից: Նա կարծում է, որ նրանք ոչ թէ նորակազմ ընտանիք են, այլ Մամիկոնեաններից կամ Կամսարականներից սերուած մի երրորդ ճիւղի շարունակողներ, որ մի քանի դար «լռութիւնից» յետոյ կրկին ասպարէզ են եկել ⁹:

Մինչեւ 11-րդ դարի սկիզբը Պահլաւունիները իրենց Ապուղամբենց տոհմից սերուած էին համարում, ինչքան էլ որ գիտակցում էին իրենց ազգակցութիւնը Կամսարականների եւ Արշակունիների հետ:

Հիմնուելով աղբիւրագիտական եւ վիմագրական որոշ տուեալների վրայ՝ Կ. Կոստանեանցը Մագիստրոսին համարում է Արտակ Կամսարականից սերուած 4-5-րդ սերնդի ներկայացուցիչ:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պահլաւունի անունը կրող հայ իշխանական տունը Բագրատունիների թագաւորութեան շրջանում պատմական ասպարէզ իջաւ Ժ. դարում եւ գոյատեւեց մինչեւ Կիլիկեան թագաւորութեան անկումը: Այդ ժամանակից սկսած մօտ 300 տարի շարունակ այդ տունը հայրենիքին տուեց հոյակապ շատախղներ՝ յաերժացած բազմադիմի արդիւնաշատ գործերով եւ հռչակուած նաեւ հայոց դպրու-

⁶ Ն. Արոնց, Երկեր հինգ հատորով, Գ, Երեւան, 2008, էջ 232:
⁷ Գ. Մագիստրոս, Թղթեր, էջ 87:

⁸ Ա. Արեւշատեան, Գրիգոր Մագիստրոսի երաժշտական ժառանգութիւնը (Յօդում):
⁹ Ղ. Ալիշան, Հայապատուն, Պատմիչք եւ պատմութիւնը հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 332-348:

Բջնիի մատուռը եւ բերդը

թեան մէջ: Նրանցից մէկն է գրական հռչակ ստացած Գրիգոր Մագիստրոսը:

Այդ յայտնի տոհմից էին Անիի ճանաչուած սպարապետ Վահրամ Պահլաւունին, Գրիգոր Վկայասէրը, Գրիգոր Տղան, Ներսէս Ընորիալին, Գրիգոր Զարավէժը եւ ուրիշներ¹⁰:

Գրիգոր Մագիստրոսի ճննդեան եւ մահւան թուականներն աղբիւրներում ստոյգ չեն վկայուած եւ գրականութեան մէջ նշուած են մօտաւորապէս 990-1058թթ:

Իր մասին գոյութիւն ունեցող մեծաքանակ գրականութեան մէջ նա անուանուել է. «Գրիգոր որդի Վասակայ, Գրիգոր իշխանաց իշխան, Գրիգոր Բջնեցի, Գրիգոր Պահլաւունի, Գրիգոր Մագիստրոս, Արշակունի Գրիգոր Մագիստրոս, սենեկապետ, Վասպուրականի եւ Տարօնի դուքս»: Նա յայտնի էր ոչ միայն որպէս իշխան՝ քաղաքական-ռազմական գործիչ, այլեւ աստուածաբան-փիլիսոփայ, ուսուցիչ, գրող, թարգմանիչ, բազմակողմանի զարգացած անհատ:

Ս. Արեւշատեանի համոզմամբ Գրիգոր Մագիստրոսը փայլուն կրթութիւն է ստացել Անիում: Խորապէս ուսումնասիրել աշխարհիկ, այսպէս կոչուած «արտաքին» գիտութիւնները՝ քերականութիւնը, ճարտասանութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, երաժշտութիւնը, աստղագիտութիւնը, եւ այլն: Հմտացել է նաեւ կրօնական գրականութեան մէջ. կրօնաւորից անելի քաջատեղեակ դարձել դաւանաբանական եւ աստուածաբանական խնդիրներին: Գրիգորի կրթութիւնը չի ասանաճափակուել առկայ գրականութեամբ... Մայրենի լեզուին հաւասար Գրիգորը տիրապետում է յունարեւմտին, իր ուսումը կատարելագործում Կոստանդնուպոլսում, դառնում էին յունական եւ բիզանդական գրականութեան մեծ գիտակ¹¹:

Նրա մանկութեան եւ պատանեկութեան մի մասն էլ, անշուշտ, անցել է հայրենի Բջնիում, այնուհետեւ ինքն է դարձել ուսուցիչ եւ վաստակել «պատուաւոր իմաստասէր» մականունը: Կրթել ու

դաստիարակել է մի քանի սերունդներ: Տարբեր ժամանակներում դասախօսել է Սանահինի, Անիի, Կեչառիսի, Արգինայի բարձրագոյն դպրոցներում: Հետագայում Տարօնի Ս. Կարապետ վանքում կրկին հիմնել է սեփական ճեմարան դպրոց:

Գրիգոր Մագիստրոսը բազմաճանաչ ընտանիքի հայր էր, գերդաստանի մեծերից մէկը՝ Վահրամ Պահլաւունուց յետոյ: Նա բացի իր բոլոր կարեւոր ու երկրորդական գործերից շարունակում էր սնել ու դաստիարակել իր երեխաներին, որոնք ութն էին՝ չորս որդի եւ չորս դուստր: Նրա որդիները դարձան ժամանակի նշանաւոր քաղաքական եւ կրօնական գործիչներ: Վեստ Վահրամն իրեն անուանեց Գրիգոր Վկայասէր եւ 1065-1105 թթ. Կիլիկիայի հայրապետներից մէկն էր: Վասակն Անտիոքի դուքսն էր եւ կենդանի էր մինչեւ 1095 թուականը: Նրա մասին կենսագրական մանրամասներ գրեթէ չկան: Մագիստրոսի միւս երկու որդիները՝ Վասիլը եւ Փիլիպպէն, մեռան վաղ հասակում՝ մեծ վիշտ պատճառելով իրենց հօրը: Մագիստրոսը դուստրերին ամուսնացրել է ժամանակի նշանաւոր իշխանների ու ազնուականների հետ: Առաջին դստեր ամուսինն էր Սարգիս Հայկազը՝ հետագայում դաւանանքով Վեստ Սարգիսը: Երկրորդինը՝ Պահլաւունեաց միւս ճիւղից սերուած Վասակ անունով իշխանը: Երրորդ դուստրը Ներսէս Ընորիալու տատն է, Ապիրատի մայրը: Իսկ չորրորդ դստեր ամուսինն էր Տարօնի կուսակալ՝ Թոռնիկ Մամիկոնեանը, որը Մագիստրոսի նամակագիրներից մէկն էր¹²:

Մագիստրոսի գրական եւ գիտական գործունէութիւնը սկսում է 11-րդ դարի 20-ական թուականներից՝ հասնելով մինչեւ 1058 թուականը: Գիշտ չորս տասնամեակ, որոնց ընթացքում նա ծաւալել է հասարակական եւ քաղաքական լայն գործունէութիւն, մասնակից ու ակնառատ եղել շատ նշանաւոր ու ճակատագրական անցքերի:

Գեո 1013 թուականին, երբ նա ընդամենը 23-25 տարեկան երիտասարդ էր, սկսեց Հաւուց Թառի Ամենափրկիչ եկեղեցու վերակառուցումը¹³, 1031 թուականին ձեռնարկեց Բջնիի Աստուածածնի եկեղեցու շինարարութիւնը¹⁴, 1051 թուականին Կեչառիսի եկեղեցու գաւիթից յետոյ վերակառուցեց Սուրբ Լուսաւորչի¹⁵ միազմբէ՛ր եկեղեցին՝ հետագայում նոյնը անելով նաեւ Սուրբ Կարապետի վանքում¹⁶:

¹² Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Հ. 3, Երեւան, 1976, էջ 83-190:

¹³ Գ. Սարգսեան, Հաւուց Թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ (Յօդուած):

¹⁴ Ղ. Ալիշան, Այրարատ քնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 273:

¹⁵ Գ. Չարբիանայեան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 576:

¹⁶ Գ. Մագիստրոս, Թղերը, քննադիրն յատաբարանով եւ ժանօրութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 106:

¹⁰ Ս. Մխիթարեան, Գր. Մագիստրոսի կեանքը եւ գեղարուեստական ժառանգութիւնը, Երեւան, 2001, էջ 5:

¹¹ Նոյն տեղում, էջ 10:

Իր այս բազմաթիւ շինարարական ու կառուցողական գործունէութեամբ հանդերձ Մագիստրոսը հայ միջավայրում աճում է որպէս ռազմիկ: «Ուսումնական մարզութիւններից աւելի՝ սակայն, նշում է Կ. Կոստանեանցը,- Պահլաւունեաց դեռահաս պայազատն հայոց արքունի ապարանների աչքի առաջ եւ սպարապետի հարկերին մօտ մարզուեցաւ զԵրի ու զինուորութեան արուեստի մէջ, որով եւ երեսելի եղաւ քաղաքական ասպարէզում: ... Մայրաքաղաքի այս կեանքին համեմատ սնաւ եւ զարգացաւ Պահլաւունեաց պայազատն իբրեւ մի մեծատուն եւ իշխան»¹⁷ :

Պահլաւունեաց մեծ իշխանի հմայքը մշտապէս ազդել է այն մարդկանց վրայ, ովքեր երբեւէ առիթ են ունեցել շփուել իր հետ: Իմաստասէրի եւ բանաստեղծի խոհեմութիւնը խառնուել է զինուորական ձիգ ու մշտարթուն կեցուածքին եւ նրան տուել մարդկանց մէջ ընտրեալ լինելու կերպը: Իշխանական եւ իմաստասիրական իր բարձունքից է տեսել ու քննել աշխարհը Գրիգոր Մագիստրոսը: Սակայն երբեք չի կորցրել իր զսպումաւորութիւնը եւ չի չարաշահել իր դիրքը: Ընտանիքի հայր լինելու բախտատրութիւնը եւ հասարակութեան մէջ գրաւած իր բարձր դիրքն այն թուացեալ պատրանքն են ստեղծել, թէ Մագիստրոսը երջանիկ մարդ է: Իրականում նա շարունակ յիշում էր անժամանակ զոհուած հօրը, վաղամեռիկ իր երկու մանուկներին, սգում հօրեղբօր՝ Վահրամի եղերական մահն Անիում եւ ողբում հայրենիքի անկումն ու թշուառ վիճակը:

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ միջնադարեան գործիչների շարքում, որոնց կենսագրական տեղեկութիւնները քաղում ենք պատմագրական երկերից, վիճագիր արձանագրութիւններից եւ ձեռագիր յիշատակարաններից, պէտք է ասել, Գրիգոր Մագիստրոսը միակն է, որն ունի հարուստ նամակահի, որոնց միջոցով բացայայտում են ոչ միայն նրա կենսագրութեան առանձին մանրամասները, այլեւ անձնական յատկանիշները, այլոց հետ ունեցած իր յարաբերութիւնները եւ շատ հարցերի վերաբերեալ ունեցած իր տարբեր մօտեցումները:

Ունենալով գիտելիքների գրեթէ անսպառ պաշարներ եւ տիրապետելով ժամանակի գիտութեան համարեա բոլոր ճիւղերին՝ բժշկագիտութիւնից մինչեւ մաթեմատիկա եւ աստղագիտութիւն, նա հաւասար իրաւունքով համարում է գեղագէտ: Գեղագէտ, որը աշխարհին նայում է միանգամայն նոր հայացքով:

Վերածնութեան միւս մեծերի պէս Մագիստրոսն էլ գնում է դէպի ազգային եւ համաշխարհա-

յին մշակոյթի ակունքները՝ հայ կեանքում վերահաստատելով անտիկ աւանդները: Նա անմնացորդ կերպով հիանում է Հոմերոսի հանճարով եւ վերածնում Պղատոնի եւ Արիստոտելի երկերը:

Նրա գեղարուեստական ամբողջ ժառանգութիւնը չէ, որ մեզ է հասել. մեզ չեն հասել նաեւ նրա թարգմանութիւնների ամբողջական բնագրերը: Նրա տաղանդը փայլել է յատկապէս արձակում, որտեղ նա կարողացել է արմատական փոփոխութեան ենթարկել մինչ այդ եղած թղթի ժանրը: Նամակի նախկին ձեւի մէջ դրել է միանգամայն նոր բովանդակութիւն: Նրա թղթերի աչքի ընկնող առանձնայատկութիւններից ամենաէականը նրանց գեղարուեստական ատաղձն է: Նա պատկերաւոր է դարձնում այն ամէնը, ինչի շուրջ որ սկսում է խօսել: Թղթերում օգտագործել է բազմաթիւ պատկերաւորութեան միջոցներ, որոնք ընթերցողի մօտ հանդէս են գալիս գեղարուեստական հետաքրքրութիւնների աստիճանում:

Գրիգոր Մագիստրոսը յայտնի է նաեւ որպէս Անիի թագաւորութեան եւ Գագիկ Բ. թագաւորի գահակալութեան պաշտպան:

1042 թ. ծաւալում են գահակալական կռիւներ, որի կապակցութեամբ Գրիգոր Մագիստրոսը գրում է իր «Առ որդին իւր զօրանալ...» սքանչելի բանաստեղծութիւնը եւ այն համեմատում Հայկի եւ Բէլի կռիւի հետ: Այդ շրջանում հայոց զօրքը Արիստակէս Լաստիվերտցու վկայութեամբ՝ օգնելով Գագիկին, չորս անգամ ճակատամարտեց բիզանդական մեծաթիւ զօրքերի դէմ: Սակայն նրանց յարաբերութիւնները սրուեցին, թագաւորը հալածանքների ենթարկեց նրան, եւ Գրիգորը ստիպուած հեռացաւ Տարօն¹⁸ :

Պէտք է առանց քաբցնելու ասել, որ լինելով իր, իսկապէս, բարդ ժամանակի ծնունդը, հանգամանքների բերումով Գրիգոր Մագիստրոսն ունեցել է որոշ բացթողումներ ու նահանջներ, որոնք միանգամայն ստուեր չեն զգում մեծ գրողի կերպարի վրայ: Արքայի հետ ընդհարում լինելն ու Բիզանդիայի նկատմամբ ունեցած համակրանքը չեն կարող պատճառ դառնալ, որ Մագիստրոսը համարուի հայրենադաւ մարդ:

1051-1054 թթ. Գրիգոր Մագիստրոսը հալածանքներ է ծաւալել թոնդրակեցիների աղանդի դէմ, աւերել է Թոնդրակ գիւղը եւ նրանց վտարել իր տիրապետութեան սահմաններից, ինչին նուիրել է երկու ծաւալուն նամակ (ԿԷ, ԿԸ), որտեղ թոնդրակեցիներին անուանում է նաեւ «բուլայեցիներ» եւ «մանիքեցիներ»: Այլ նամակներում էլ է անդրադարձել նրանց՝ մերժելով աղանդի ղեկավարների ուսմունքն ու գործելակերպը՝ Մագիստրոսն այնուամենայնիւ խօսել է հասարակ աղանդաւորների

¹⁷ Նոյն տեղում, էջ Լ-ԼԱ:

¹⁸ Ս. Մխիթարեան, «Գրիգոր Մագիստրոսի կեանքը եւ գեղարուեստական ժառանգութիւնը», Երեւան, 2001, էջ 20:

հանդէպ իր մարդասիրական վերաբերմունքի մասին¹⁹ :

11-րդ դարում քե՛ թղթի ժանրում, քե՛ բանաստեղծութեան մէջ Գրիգոր Մագիստրոսը կարեւոր առաջընթաց քայլեր է կատարել, հանդէս գալով որպէս նորարար: Նրա բանաստեղծութիւնները մեծ մասամբ չափածոյ թղթեր են: Մակայն գրել է նաեւ մեծ ծաւալի երկեր: Խօսքը «Հազարատողեան» պոեմի մասին է, որի նախաբանում բանաստեղծը խօսում է երկի ստեղծագործական պատմութեան մասին:

1046 թ. Կոստանդնուպոլսում Մագիստրոսը վեճի է բռնում մի արաբ իմաստասէրի հետ՝ Մանուչէ անունով, ով պնդում է, քե՛ Ղուրանը աստուածային է, քանզի շարադրուած է չափածոյ: Մագիստրոսը մերժում է այդ եւ բանավեճն ւարստում է գրագով, եւ Պահլաւունին պարտաւորում է. «Մակայն քե՛ համարիս զայս մարգարէական տեսութիւնս՝ գոր Մահմէտ քոյ զբառասուն ամ գրեաց, քառօրեայ զձագրեցից քեզ»²⁰ :

Մագիստրոսը չորս օրում գրում է պոեմը եւ յաղթում: Հակառակորդը փոխում է դաւանանքը. «Նորա զարհուրեալ խոստովան եղի եթէ մեծ է աստուածն քրիստոնէից»: Համաշխարհային գրականութեան մէջ առաջին անգամ հայ բանաստեղծը դիմում է «Աստուածաշնչի» ամբողջական վերաշարադրանքի՝ այս դէպքում քեմայի իւրատեսակ մշակման:

«Հազարատողեան» պոեմը նոր ժամանակաշրջանի սկիզբ է հանդիսանում: Եփշտ է, արագ գրուած լինելու պատճառով պոեմը անելի փաստաշատ է ու պակաս զգացմունքային, - նկատում է Ս. Մխիթարեանը, - բայց իր մտադրացման, իրականացման եւ գեղարուեստական իտեալի կարեւորութեան իմաստով՝ չափազանց արժեքաւոր²¹ :

«Հազարատողեանը» ինքնատիպ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն է՝ բաղկացած 1080 տողից, որում թուարկուում են Աստծոյ յատկանիշները եւ պատմում են Հին Կտակարանի հիմնական իրադարձութիւնները՝ սկսած արարչութիւնից (ԽՁ-ՆԻԷ տողեր), այնուհետեւ անելի մանրամասն՝ Աւետարաններին ու ընդհանուր գծերով՝ «Գործք առաքելոցի» անցքերը (ՆԻԸ-ՋԻԸ): Մագիստրոսը դուրս է գալիս Աստուածաշնչի սահմաններից եւ վերջին 175 տողից 21-ը նուիրում էկեղեցու հիմնադրմանը (ՋՁ-ՋԻՁ), 28-ը՝ հաւատի մարտիրոսներին (ՋԻԷ-ՋԾԴ), 10-ը՝ Եկեղեցու հայրերին (ՋԾԵ-ՋԿԴ), 26-ը՝ Գրիգոր Լուսաւորչին ու հայոց դարձին (ՋԿԵ-ՋԶ), հինգը՝ գրերի ստեղծ-

մանը (ՋԶԱ-ՋԶԵ), 15-ը՝ հաւատքի խոստովանութեանը (ՋԶԶ-ՌԺ), 48-ը՝ վերջին դատաստանին (ՌԺԱ-ՌԾԸ): Երկն ւարստում է «Գրիգոր» գլխատառութեամբ 22 տողանի «ակրոստիքոսով», եւ Մագիստրոսը խնդրում է Տիրոջից թողութիւն իր մեղքերին, յախտեանական հրից ազատում եւ նորոգում, քանի որ իր յոյսը Աստծոյ արդարութեան վրայ է (ՌԾԹ-ՌՉ)²² :

Մագիստրոսի չափածոների շարքում մի հետաքրքիր նմուշ է «Առ սուրբ Կարապետն Յովհաննէս» երկը: Այն ներբողեան է՝ նուիրուած այս անգամ Յովհաննէս Սկրտչին: Հպանցիկ կերպով խօսում է նրա անապատ մեկնելու, այնտեղ փորձութիւնների ենթարկուելու եւ վերադարձի մասին:

Մագիստրոսի միակ չյանգաւորուած բանաստեղծութիւնն է «Նորին առ որդին իր զարանալ ի պատերազմին հասանելոյ ի չարաբաստ ծերունոյն Նիկաւլայ. այլ եւ պարսաւանք անարոյն ծերոյ»: Այն նաեւ միակ բանաստեղծութիւնն է, որը չնայած խնդրայարոյց տողեր ունի, սակայն միաների պէս ծայրից ծայր հանելուկ չէ:

Մագիստրոսի բազմակողմանի ստեղծագործական գործունեութիւնն ընդգրկում էր նաեւ երաժշտական արուեստը: Նա յայտնի է եղել որպէս շարականագիր եւ տաղասաց: Ցաւօք, այդ մասին վկայող կենսագրական տուեալները չափազանց սակաւ են: Մակայն Մագիստրոսի «Նամականի»-ում եւ «Մեկնութիւն քերականի» երկասիրութեան մէջ առկայ երաժշտութեանը վերաբերող հատուածները հաւաստում են, որ նա քաջատեղեակ է եղել քե՛ վանքերում ւսանողուած եւ զարգացող հոգեւոր երգարուեստին, քե՛ երաժշտութեան տեսութեանն ու գեղագիտութեան բնագաւառին եւ քե՛ իր ժամանակի գուսանական արուեստի կենդանի գործառոյթին:

Արդէն այն փաստը, որ Մագիստրոսը յիշատակուած է շարականագիրների միջնադարեան ցուցակներում, ինքնին ուշագրաւ է: Եկեղեցին բացառիկ դէպքերում է կանոնականացրել աշխարհիկ հեղինակների ստեղծած հոգեւոր երգերը: Ահա այդ հազուագիտ դէպքերից է Մագիստրոսին ընծայուած Խաչի նուակատեաց Ե. օրուայ «Ձորս ըստ պատկերի Քում» ԳՉ ողորմեան²³ :

Գրիգոր Մագիստրոսը իր կեանքի «երեկոյեացեալ հասակում» յիշատակութեան արժանի շատ գործեր է կատարել: Նա Սուրբ Կարապետի վանքում դարձեալ շարունակում էր ուսուցանել իր սաներին՝ միաժամանակ կատարելով գրական ու թարգմանչական իր գործը:

Այնուհետեւ Մագիստրոսը կեանքի համեմա-

¹⁹ Գ. Մուրադեան, Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը կեանքը (Յօդուած):

²⁰ Ս. Մխիթարեան, Գր. Մագիստրոսի կեանքը եւ գեղարուեստական ժառանգութիւնը, Երեւան, 2001, էջ 101:

²¹ Նոյն տեղում, էջ 106:

²² Գ. Մուրադեան, Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրութիւնը կեանքը (Յօդուած):

²³ Ա. Արեւշատեան, Գրիգոր Մագիստրոսի երաժշտական ժառանգութիւնը (Յօդուած):

տարար մի խաղաղ շրջան է ապրում, կարգի գցում իր անաւարտ աշխատանքներն ու ստեղծագործութիւնները:

Եկաւ նաեւ հրաժեշտի պահը. 1058 թ. նա այլեւ չկար:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1.- Մագիստրոսի գրական եւ գիտական գործունէութիւնը սկսում է 11-րդ դարի 20-ական թուականներից՝ հասնելով մինչեւ 1058 թուականը: Դիշտ չորս տասնամեակ, որոնց ընթացքում նա ծաւալել է հասարակական եւ քաղաքական լայն գործունէութիւն, մասնակից ու ակնատես եղել շատ նշանաւոր ու ճակատագրական անցքերի:

2.- Նա հայ աշխարհիկ մտաւորականութեան այն առաջին ներկայացուցիչներից էր, որ հաւատարիմ մնալով քրիստոնէական եկեղեցուն եւ անողոր կերպով պայքարելով աղանդաւորական գաղափարների ու շարժումների դէմ, միաժամանակ առանձին խնդիրների նկատմամբ չէր բաժանում հայ կղերականութեան տեսակէտները:

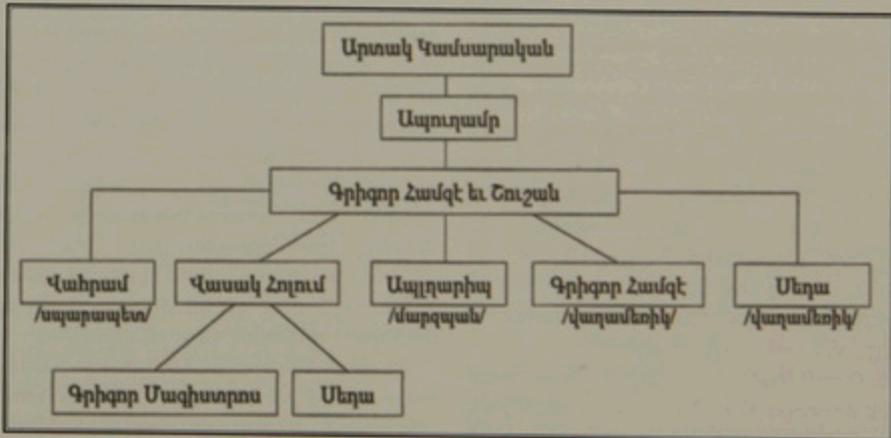
3.- Հայ միջնադարեան գործիչների շարքում Գրիգոր Մագիստրոսը միակն է, որն ունի հարուստ նամակամի, որոնց միջոցով բացայայտում են ոչ միայն նրա կենսագրութեան առանձին մանրամասները, այլեւ անձնական յատկանիշ-

ները, այլոց հետ ունեցած իր յարաբերութիւնները եւ շատ հարցերի վերաբերեալ ունեցած իր տարբեր մօտեցումները:

4.- Նրա տաղանդը փայլել է յատկապէս արձակում, որտեղ նա կարողացել է արմատական փոփոխութեան ենթարկել մինչ այդ եղած թղթի սեռը՝ օգտագործելով բազմաթիւ պատկերաւորութեան միջոցներ, որոնք ընթերցողի մօտ հանդէս են գալիս գեղարուեստական հետաքրքրութիւնների աստիճանում:

5.- Լինելով իր, իսկապէս, բարդ ժամանակի ծնունդը, հանգամանքների բերումով Գրիգոր Մագիստրոսն ունեցել է որոշ բացթողումներ ու նահանջներ, որոնք միանգամայն ստուեր չեն գցում մեծ գրողի կերպարի վրայ: Արքայի հետ ընդհարումը լինելն ու Բիւզանդիայի նկատմամբ ունեցած համակրանքը չեն կարող պատճառ դառնալ, որ Մագիստրոսը համարուի հայրենադաւնարդ:

6.- Գրիգոր Մագիստրոս իմաստասերի եւ բանաստեղծի խոհեմութիւնը խառնուած էր զինուորական ձիգ ու մշտաբոն կեցուածքին եւ նրան տուել էր մարդկանց մէջ ընտրեալ լինելու կերպը: Մակայն այդ ամէնով հանդերձ նա երբեք չէր կորցնում իր զսպուածութիւնը եւ չէր շարաշահում իր դիրքը:

Վեչառիսի վանական համալիրը, Ծաղկաձոր

Ն Ի Ի Թ Ե Դ Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ն Ա Մ Ա Դ

Վ Ա Ի Ե Բ Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՅՐ ԳԻՒՆՆԻ

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան

ՆԻՍՏ 4 ՅՈՒՆԻՍԻ 1920

ՆԱԽ.՝ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ
ԱՌԺ. ԱՏԵՆ. ԳԵՈՐԳ ԷՖ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Իբրև երիցագոյն անդամ, Նախագահ Սրբազանը զիս կը հրաւիրէ առժամապէս վարելու ժողովին աշխատութիւնները մինչև դիւանի ընտրութիւնը: Տ. Արիստակէս Ա. Քինյ. Չիզմեճեան հիւանդութեան պատճառաւ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ, կ'արձանագրենք զինքը օրինատր բացակայ:

Երեսփոխան Սիմբէշեան ԷՖ. հարցում մը ունի, պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)

(Ժողովին երիցագոյն անդամ Պ. Գ. Մխիթարեան ատենապետութեան պաշտօնին կոչուած ըլլալով, կարդաց հետեւեալ զիրը:)

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Այս մասին խօսք ուզող կա՞յ:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Առժամեայ դիւանին պաշտօնը մայր դիւանի ընտրութիւնն է, այս հարցումը վերջը նկատողութեան կրնայ առնուիլ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Անցեալ միստին, եկեղեցական երեսփոխանաց տեղեկագրին մէջ տեսնուած թերութիւններու համար [տեղեկագիրը] վերադարձրեցաւ: Այդ թերիւնները ամբողջացած ըլլալով, տեղեկագիրը պիտի կարդացուի դարձեալ:

(Պատճեն)

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Համեմատական ընտրութիւնը նոյն օրը տեղի ունեցած է:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Կրնայ տեղի ունենալ նոյն ժողովին մէջ: Այդ տեղեկագիրը թերիչունի եւ կրնայ վաւերացուիլ:

(Ժողովը քուէի դնելով կատարուած ընտրութիւնը միաձայնութեամբ վաւերացուցեալ:)

ՊԱԼԱԹԻ ԵՒ ԽԱՍՔԷՕՅԻ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Պալաթի եւ Խասքէոյի մէջ երեսփոխանական ընտրութիւն տեղի ունենալով, Քաղ. Ժողովին կողմէ վաւերացուած է, տեղեկագիրները պիտի կարդացուին:

[p197](պատճեն)

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով՝ երկու ընտրութիւններն ալ վաւերացուցան եւ Խասքէոյի երեսփոխան Պ. Սիրունի ներկայ ըլլալով ունկնդիրներու մէջ մասնակցեցաւ միստին:)

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Հիմա պիտի ձեռնարկենք մայր դիւանի ընտրութեան: Քուէհամարի քննիչ կը նշանակենք տեաք Ե. Խօրասան, Գ. Տեմիրճիպաշեան եւ Չօրութեան:

(Ա. ատենապետի քուէարկութեան մասնակցեցան 46 երեսփոխան եւ քուէհամարի արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

Քուէ

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.	28
Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.	13
ՍՊԻՏԱԿ	3
Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ	2

(Յետոյ ձեռնարկուեցաւ Բ. ատենապետի ընտրութեան եւ 48 քուէարկուներու մասնակցութեամբ կատարուած քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

Քուէ

Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ ԷՖ.	26
Մ. ԷՊԼԻԴԱԹԵԱՆ ԷՖ.	18
Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.	1
ՍՊԻՏԱԿ	2
Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ	1

(Ձեռնարկուեցաւ ապա ատենադպիրներու ընտրութեան եւ 46 քուէարկուներու մասնակցութեամբ կատարուած քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը:)

Քուէ

Օ. ՉԻՖԹԵՍԱՐԱՖ	23
Ե. ՉՕԲՈՒՐԵԱՆ	13
ՍՊԻՏԱԿ	16
ՍԻՐՈՒՆԻ	7
Յ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ	4

եւ ուրիշ 6 երեսփոխաններ մէկ մէկ քուէ:

[p198]ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Քուէարկութեան արդիւնքը հռչակուելէ յետոյ մեր պաշտօնը կը դադրի: Կը հրաւիրեն նոր դիւանը ձեռնարկելու իր պաշտօնին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Նախապէս շնորհակալութիւն կը յայտնեն որ ժողովը պատուեց զիս իր քուէով: Գիտեմ թէ ին պաշտօնն է անկողմնակալութեամբ վարել վիճաբանութիւնները եւ կը յուսամ թէ ազգին աննախընթաց ճգնաժամին մէջ կը յաջողինք մեր պարտականութիւնը կատարել պահանջուած կերպով: Կը հրաւիրեն ընտրուած ատենադպիրները որ գան եւ ձեռնարկեն իրենց պաշտօնին: Քանի որ Ա. ատենադպիրը բացակայ է, կը հրաւիրեն Բ. ատենադպիրը որ դիւան գայ:

Պ. Ե. ՉՕԲՈՒՐԵԱՆ.- Ես կը հրաժարիմ այս պաշտօնէն եւ կը խնդրեմ որ այս հրաժարագիրս նկատողութեան առնուի:

Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Այս հրաժարագիրը յաջորդ նիստին նկատողութեան կրնայ առնուիլ եւ մինչեւ այն ատեն առժամայ ատենադպիրը կը շարունակէ իր պաշտօնը:

Պ. Գ. ՄՆԻԹԱՐԵԱՆ.- Քանի որ դիւանը ընտրուեցաւ, այլեւս ես պաշտօնս չեմ կրնար շարունակել:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովին մէջ ռեւի հրաժարականով չենք կրնար զբաղիլ այսօր, բայց միեւնոյն ատեն չենք կրնար նաեւ ստիպել որ հրաժարող մը անպատճառ իր պաշտօնը շարունակէ: Սակայն մինչեւ որ դիւանը իր վերջնական կազմը ստանայ, Պ. Մխիթարեան իբրեւ երիցագոյնը այս ժողովին, բնական ատենադպիրն է եւ պէտք է վարէ այս պաշտօնը:

(Պ. Գ. Մխիթարեան շարունակեց ատենադպիրի պաշտօնը:)

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Քիչ առաջ երեսփոխանի մը կողմէ հարցում մը եղած էր, որոշուեցաւ դիւանի ընտրութենէն յետոյ քննել: Կ'առաջարկեմ որ այդ հարցումը նկատողութեան առնուի:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Հարցումը քիչ առաջ կարդացուեցաւ. վարչութիւնը այդ մասին բացատրութիւն մը պիտի տա՞յ:

[ը199]ՏՐ. **ԴԱԻԹԵԱՆ.**- Ինչպէս յայտնի է ժողովիդ, տարագրեալ հայերու գոյքերու մասին 1334 թուականին հրատարակուեցաւ «Էմվալը Մէրրուրթ»ի օրէնքը եւ այդ գոյքերը յանձնուեցան «Թասվիյէ գօմիսիօն»ներու: Երբ Ձինադադարը հռչակուեցաւ, նախկին օրէնքը գործադրութեան մէջ էր, սակայն խորհուեցաւ հրատարակել օրէնք մը, որ լիովին պաշտպանէ ազգին շահերը: Այդ թուականին Անգլիական դեսպանատան մէջ նախագիծ մը պատրաստուեցաւ: Այս աշխատութեան մասնակցեցան տեարք Խոսրովեան եւ գործակատար Համամեան, որոնք պատրաստեցին օրէնքի ծրագիրը, որ առանց պետական խորհուրդի քննութեան ենթարկելու, ուղղակի նախարարաց խորհուրդէն պիտի վաւերացուէր: Քանի մը օր յետոյ մեզ[ի] հաղորդուեցաւ որ Համաձայնութեան կողմէ ուղղակի այս օրէնքին պարտադրութիւնը աննպաստ է, ուստի ուրիշ օրէնք մը պիտի պատրաստուի Բ. Դրան մէջ: Նախապէս մենք չուզեցինք մասնակցիլ այդ յանձնաժողովին, սակայն ըսուեցաւ մեզի որ մասնակցինք եւ այդ յանձնաժողովին մասնակցեցան Պ. Սրենց եւ Համամեան: Ամիսներ անցան եւ բան մը չեղաւ, ու ոչ միայն բան մը չեղաւ, այլեւ Միլլի շարժումներ սկսան եւ անգամ մ'ալ հաստատուելով որ Թուրքիոյ մէջ օրէնք մը պատրաստելով գործադրելու անկարելիութիւն կայ, անհրաժեշտ դատեցինք որ Հաշտութեան Դաշնագրին մէջ ներմուծուի [տրամադրութիւն մը կալուածներու մասին] ու մեզի խոստանան գործադրել մեր բաղձանքները եւ 3 Մարտ թուականով խնդրուեցաւ իրենցմէ որ

նկատողութեան առնուի[ն] մեր բաղձանքները: Յետոյ հեռագիրներէն միայն իմացանք որ այդ մասին տրամադրութիւններ կան Հաշտութեան Դաշնագրին մէջ: Սակայն Մալիի Բաշայի դահլիճին օրով նոր օրէնք մը հրատարակուեցաւ, որ նախապէս Պօլսոյ մէջ մեր պատրաստած օրէնքը կերպարանափոխ կ'ընէ: Այսօրուան վիճակը այս օրէնքն է, բայց մենք ազգապատկան կալուածներու եւ գողցուած գոյքերու մասին համաձայնական ուստիկանութեան կողմէ պէտք եղած հետապնդութիւնը ի գործ կը դնենք եւ հոն ուր կարելի եղած էր գտնել [200]կը գտնէինք, սակայն դժբախդաբար արգելք եղաւ ինչպէս հոս՝ նոյնպէս գաւառներու մէջ: Այնպիսով խանութներու մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ մեզի եւ դիմեցինք միջազգային ուստիկանութեան, ինչպէս կը դիմենք միշտ: Կանչուեցաւ նաեւ <?> պէյ անուն պաշտօնեայ մը, որ ընդունելով հանդերձ թէ անոնք հայոց կը վերաբերին, ատեցուց որ իրեն յանձնուած են, հետեւաբար պէտք է դիմել ելեւմտական նախարարութեան: Ազգապատկան բոլոր գոյքերը առնուած են. գալով ամբողջ իրեղէններուն, ասիկա առնել անկարելիութիւն մ'էր, որովհետեւ մենք անոնց տէր պիտի ըլլայինք երկու կերպով՝ կ'ամ օրէնքի ոյժով, կ'ամ Համաձայնական Պետութեան[ը] միջոցով: Օրէնքը, ինչպէս բացատրեցի, թոյլատու չէր ասոր, իսկ համաձայնական կառավարութիւնը մեզի մերժեցին անհատական գոյքերը առնել: Պատրիարքարանը իր գտած ազգապատկան գոյքերը ոչ միայն հաշտութեան կալի մը վրայ առաւ, այլեւ 3 Յունուար, 1306 թուականով ընդարձակ յիշատակագիր մը տուաւ կառավարութեան, որուն մէջ յիշատակելէ յետոյ հայկական տեղեկանութեան յառաջ բերած բոլոր շարիքները, պահանջեց 209 վաճառքերու եւ 2000ի մօտ եկեղեցիներու բոլոր գոյքերը եւ 4 տարուան մէջ եկեղեցապատկան հաստատութիւններու հատոյթները: Այս գիրը կարծեմ Մալիի Բաշայի դահլիճին օրով մէկ կողմ դրուեցաւ եւ նոյնիսկ իր ոճին համար պահ մը խորհուեցաւ ետ տալ, բայց արդի դահլիճը նկատողութեան առաւ զայն եւ որոշեց հաշտութեան մը պատրաստել: Արդէն մեծ մասամբ արծաթեղէնները, ինչպէս տետրակներու մէջ արձանագրուած են, տարեր հալեցուցեր են: Այսօրուան հարցումին գալով, բացի եկեղեցական իրեղէններէ, անհատական սեպհականութիւնները ռեւի կերպով չենք կրնար ստանալ, որովհետեւ գործը մեր փափաքին համաձայն ուղղութիւն մը չկրցաւ ստանալ եւ քանի որ [201]այդ օրէնքը չկայ, մանաւանդ գաւառներու մէջ այդ մեր պահանջը գործադրելու կարելիութիւնն ալ չկայ:

Գ. ՄԻՄԱԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Ուրիշ հարցում մը պիտի ընեմ: Ե՛հ շոյ է որ Ֆրանքօ-Արմենիէնը փափաք յայտներ է ստանալու ազգապատկան գոյքերը եւ իր այդ դիմումին ռեւի հետեւանք չէ տրուած: Այս մասին ի՞նչ բացատրութիւն կուտայ

Քաղ. Ժողովը:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Այս խնդիրը ծագում առաւ մեծ շուկայի մէջ սեպիականատր եղող պարոնի սը խանութը պարպել տալու ձեռնարկէն եւ ինչպէս մեզի, նոյնպէս Ֆրանքո-Արմէնիէնի ալ դիմում ըրած էր: Չմոռնամ յիշատակելու որ այդ խանութին պարպուելուն համար արդէն ամիսներ առաջ դիմած էինք մենք, բայց Ֆրանքո-Արմէնիէնը, որ այս ազգապատկան կալուածներու ու գոյքերու մասին եղած ձեռնարկներէն տեղեկութիւն չունի, եւ ինք քաղաքական հաստատութիւն սը ըլլալէ առաջ բարեգործական մարմին մ'է, կարծեց որ այդ ապրանքները կրնայ առնել եւ ազգին յանձնել՝ եթէ Պատրիարքը հաճութիւն տայ, ու ինք ոչ թէ գրաւոր դիմում ըրաւ մեզի, այլ իրենց մատուցած այդ գիրը մակագրութեամբ դրկեց մեզի: Մենք նամակը դարձուցինք, ըսելով որ մենք դիմում ըրած ենք, եթէ դուք ալ դիմում ընէք, գոհ կ'ըլլանք: Բայց վերջապէս մեր կատարած դիմումին հետեւանքով խանութ- [նէրէն] մէկը պարպուած է. Ֆրանքո-Արմէնիէնին իր ջանքերը մեզի միացնելու են. խնդիր չկայ, ինք կարծեց որ սովորական պարագայ մ'է, այս ալ Ֆրանքո-Արմէնիէնը իր միջոցներով պիտի կրնայ պարպել:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Այս մասին ես իմ ըսելիքս տակաւին չաւարտեցի: Տրուած բացատրութիւններէն հասկցուեցաւ որ Ֆրանքո-Արմէնիէնի միջամտութեան համար եղած գանգատը ճիշդ է. ազգապատկան գոյքերը ազգին վերադարձնել ուզեր է Ֆրանքո-Արմէնիէնը, սակայն իրենք բանակցութեան մէջ ըլլալով, շատ կարեւոր [202]չեն նկատեր այս պարագան եւ սա կամ նա խօսքերով գոհ կ'ըլլան: Ես չեմ կարծեր որ Ֆրանքո-Արմէնիէնը քաղաքական կեանքի պայմաններուն անտեղեակ ըլլայ եւ ձեռնարկէ այսպիսի կարեւոր գործի սը. ուստի կը հետեւի որ Քաղ. Ժողովը սխալ սը ըրած է ձգձգելով խնդիրը: Պէտք է ըսուի որ մենք ձեզի կ'արտօսենք եւ ազգապատկան գոյքերը ազգին վերադարձնելու ձեռնարկած ըլլալնուդ համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք: Մէկ խօսքով, առաջարկուած օժանդակութիւնը մերժեր են:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Ըսի եւ դարձեալ կը կրկնեմ որ Ֆրանքո-Արմէնիէնը տեղեկութիւն չունէր այս գործին նախընթացէն: Այդ մարմինէն վեր Բարձր Գօմիսիոնները կային, որոնց ազգը դիմեց եւ խնդրեց այս գործին լուծուի: Երբ այդ վերին մարմնին այս նպատակաւ դիմում եղած է, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ Ֆրանքո-Արմէնիէնին դիմումին համար անտարբեր գտնուի: Իրողութիւնը այն է որ յիշեալ պարոնին գրած նամակին վրայ մակագրուած էր որ խնդրարկուին առարկած ապրանքները առնելու համար առարկութիւն ունի՞ք: Պատասխանեցինք թէ ընդհակառակը, շնորհակալ պիտի ըլլանք: Գալով խանութին, ինք իր կողմէ բերանացի ալ, գրաւոր ալ կրնար դիմել:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Տրուած բացատրութիւնները

կարծեմ թէ բաւական են: Եթէ հարցումին տէրը այսչափը բաւական չի համարեր, կրնայ իր հարցումը փոխել հարցապնդումի:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Կ'անցնինք օրակարգի երկրորդ խնդրոյն, այսինքն՝ Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդրոյն:

Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Կարծեմ թէ Մայր Դիանի ընտրութենէն յետոյ ժողովին կանոնական օրակարգն է նախաքննիչ դիւաններու ընտրութեան խնդիրը: Ազգ. Ժողովը չի կրնար գործի սկսիլ, մինչեւ որ Ազգ. Ժողովի մէկ մասը չբաժնուի դիւաններու, ուստի պէտք է [203]կազմուին այդ դիւանները, նոյնիսկ այս ժողովին աշխատութիւնը դիւրացնելու համար: Ժողովին օգտակարութիւնը ասիկա կը պահանջէ՝ վիճաբանելի խնդրոց նախապատրաստութեան համար: Այդ աշխատութիւնն ալ եթէ ժողովը կատարէ եւ յետոյ գործի ձեռնարկէ, ատելի լաւ կ'ըլլայ: Կրնայ այդ կազմութիւնը տեղի ունենալ յառաջիկայ նիստին:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Այդ նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը կը կատարուի սրբազրելի ցանկի վրայ, ուստի կափաքելի էր որ մեր դիւանը ամբողջանար, որպէսզի այդ ամենակարեւոր գործը զուլս հաներ:

ՏՐ. ԹԷՐՉԵԱՆ ԷՖ.- Չեզ տրուած է այդ իրաւունքը:

Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ ԷՖ.- Շատ դիւրին է այդ գործը: Դիւանը կրնայ բերել այդ ցուցակը ուզած ատեն խորհրդակցելով երեսփոխաններու հետ:

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Կարծեմ թէ ժողովը պէտք է ցրուի՝ յաջորդ շաբթու գումարուելու համար:

ՁԱՅՆԵՐ.- Եթէ ատեն չըլլայ ուրիշ գործով զբաղելու:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Մենք կրնանք վիճաբանիլ այսօր ընտրութեան եղանակին վրայ: Արդէն վարչութեան կազմութեան մասին վերջի[ն] ընտրութեան ձեւն է որ կը տիրէ, չենք կրնար վերադառնալ նախկին ձեւին:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Այս ժողովը բացառաբար միայն ընդունեց Պատրիարքին յանձնել ժողովին կազմութիւնը, ատիկա վերջնական ձեւ սը չէ եւ չենք կրնար ընդունիլ այդ կերպով:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐՉԵԱՆ.- Դիշդ է որ 5-6 տարի առաջ Քաղ. Ժողովները կ'ընտրէինք, բայց հիմա չենք ընտրեր: Այս ձեւին գործադրութիւնը իր օգուտը չունեցաւ. սկզբունքը լաւ է, ըսելիք չունինք. սակայն 5-6 վարչութիւն փոխուեցաւ եւ այս դրութիւնն ալ չյաջողեցաւ: Հետեւաբար մեր բռնութեամբ կ'ընտրենք վարչութիւնը՝ անդամ առնելով բոլոր խումբերէն: Ոմանք կ'ըսեն թէ նախագահին կողմէ ընտրուին վարչութեան անդամները, ուրիշներ կ'ըսեն որ վճարեալ ըլլան Քաղ. Ժողովի անդամները, եւն.: Հիմա 14 անդամ

[204]բաղկացեալ ժողով մը ընտրենք եւ այս կերպով լուծենք խնդիրը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդիրը այս ժողովով լուծուեցաւ եւ այս ժողովը այլեւս այս խնդիրը նկատողութեան չի կրնար առնել, եթէ նոյն հարցին հեղինակը եղող գործադիր իշխանութեան կողմէ նոյն հարցին վիճաբանութեան ենթարկելու ստիպողութիւն չտրուի, ինչպէս կը տրամադրէ ներքին կանոնագիրը: Բերումս առաջարկը լուրջ էր եւ մենք զգացինք թէ պէտք է որ քաղաքակրթեալ ազգի մը ձեռով կատարենք ընտրութիւնը կատարելագործուելու համար: Այս ժողովը վարչութիւնը ընտրելով եւ վարչացնելով հաստատեց թէ իր ընտրական իրաւունքը կը յանձնէ որոշ պայմաններով եւ ժողովին նախագահը իրաւասու է վարչութիւնը կազմելու եւ հոս բերելու, հետեւաբար եղանակին մէջ բերութիւն չկայ: Եթէ թերի նկատենք այդ եղանակը եւ ըսենք թէ այդ պատճառաւ հրաժարեցաւ Քաղաքական Ժողովը, այս ժողովէն ընտրուած վարչութիւններն ալ 8-10 ամիս վերջ հրաժարեցան եւ ընդհակառակը հիմա ընտրուած ձեռով ընտրութիւն կատարելը աւելի նուազ անպատեհութիւն ունի: Մենք վեհապետ մը չունինք, ուստի կրնանք յանձնել Պատրիարքին, որ վարչութիւնը կազմէ եւ բերէ այստեղ: Այս պարագային մէջ ընդունուած եղանակը փոխելու ոեւէ պէտք չկայ, այլ պէտք է աւելի համերաշխ եւ գործօն տարրեր կազմել այս մարմինը:

ՏԲ. ԹԵՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ներքին կանոնագիրը չի կրնար փոխել սահմանադրական որեւէ տրամադրութիւն: Ասկէ գատ, ճիշդ չէ որ սահմանադրական ժողովներ երկար պաշտօնավարութիւն չեն ունեցած: 1912ին վարչութիւնը 12 ամիս պաշտօն վարեց, եւ ցոյց կրնամ տալ ձեզի աւելի երկարատեւ վարչութիւններ, մինչդեռ այս եղանակով ընտրուած մարմիններ աւելի երկարատեւ պաշտօնավարութիւն չունեցան եւ ինչպէս գիտէք այս ժողովը, որ վստահութեամբ Պատրիարքին յանձնեց Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը, միեւնոյն ատեն մերժեց երբ իր մեկնումին առփառաջարկեց որ ժողովին ատենապետը գործակցի վարչութեան: Մեր առջեւ կան խնդիրներ, որոց ստիպողութիւնը յայտնի է, կ'առաջարկեմ [205] դառնալ Սահմանադրութեան: Ս. Պատրիարքը Բարիզէն կ'ըսէ որ այսինչը ընտրեցէք, մենք ռամկավար ազգ ենք, պէտք է քուէով ընտրենք նոր ժողովը:

Գ. ՏԵՄԻՐԾԻՊԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Ես պիտի առաջարկէի որ փոխանակ վարչութեան ընտրութիւնը Պատրիարքին յանձնելու, մենք ընտրենք մեր վարչապետը: Մեր Պատրիարքը բազաւոր մը չէ, որպէսզի այդ դերը տանք իրեն: Մենք ալ կրնանք ընտրել վարչութիւնը:

Գ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Յորչափ Սահմանադրութիւն տիրող օրէնքն է, մենք ստիպուած ենք

հետեւիլ անոր եւ ընտրութիւն կատարել: Մեր կատարած վերջին ընտրութիւնը զիջում մ'էր: Քանի որ հիմա այդ Քաղաքական Ժողովը չկայ, ճիշդ Սահմանադրութեան տառին հետեւելու մէջ ոեւէ արգելք չկայ: Մինչեւ որ Սահմանադրութիւնը չփոխուի, եւ յարմար չեմ տեսներ որ վարչութիւն ընտրելու մէջ տարբեր ուղղութիւն գործադրուի:

Պ. ՂԵՒՈՆԴ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ.- Իմ կարծիքս այն է թէ նախ եւ առաջ այս ժողովը հրաժարման պատճառները պէտք է իմանայ, այս աւելի կարելու է՝ քան ձեռք: Ընտրական ձեռի մասին նկատողութեան առնել պէտք է այն անպատեհութիւնները, որոնք յառաջ եկան նախորդ Քաղ. Ժողովի կազմութենէն: Ասկէ վերջ եթէ կ'ուզէք պարզ քուէարկութեամբ կամ Ս. Պատրիարքին յանձնուելով կրնայ կատարուիլ ընտրութիւնը: Անցեալ ժողովին մէջ նախորդ Քաղ. Ժողովի անդամներն իսկ իրենց հրաժարականի պատճառներու մասին չկրցան որոշ բացատրութիւններ տալ, այնպէս որ չկրցաւ հասկնալ թէ հրաժարականը պա՞րզ էր, թէ՞ պատճառաբանեալ: Ուստի, անհրաժեշտ կը նկատենք որ հրաժարման պատճառները պարզաբանուին:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Մենք պէտք չէ որ այստեղ զբաղինք գործին ձեռական մասովը, այլ՝ ըստ էութեան քննենք խնդիրը եւ քափանցենք հրաժարականի իսկական բնույթին, յետոյ ձեռական սկսուեցաւ որ միատարր Քաղ. Ժողովի մը ընտրութիւնը կը խորհուի, ձեռք այսպէս թէ այնպէս կրնայ կարգադրուիլ: Խնդիր է թէ օրէնսդիր մարմինը կ'ուզէ՞ միատարր մարմին մը ընտրել, կամ կը զգա՞յ այդպիսի մարմնի մը ընտրութեան անհրաժեշտութիւնը: Մենք պէտք է նախ որոշապէս խօսինք ասոր վրայ եւ որոշել[նք] թէ ինչ պատճառներու հիման վրայ կը խորհինք այդպէս ընել: Այսինքն՝ ըստ էութեան կարգադրենք այս խնդիրը:

Ե. ՊԵՅԱՉԵԱՆ ԷՖ.- Պէտք է գիտնանք թէ վարչութեան ներկայ վիճակը 8-10 տարի առաջուան վարչութեան գործերուն չի նմանիր: Հո[ս] բազմակողմանի գործ կայ, հետեւաբար վարչութիւնը պէտք է կազմուի այնպիսի մարդերէ, որոնք ազգային կեանք ունենան: Ասկէ առաջ հասցեւորով ընտրութիւններ կը կատարուէին: Հիմա Ազգ. Վարչութիւնը այդ վիճակին մէջ չէ: Հիմա Համաձայնական բարձր գօմխտրներու հետ յարաբերութիւններ կան, որոց համար ձեռնհասութիւն կը պահանջուի: Նախորդ վարչութեան անդամները 11 ամիս պաշտօն վարեցին եւ վարչութեան ամենաժամը գործը տարին որքան կարելի էր: Կը յուսամք թէ ժողովը ներող պիտի ըլլայ եթէ բերութիւններ ալ պատահեցան, բայց 11 ամիս պաշտօն վարեց: Դարձեալ կ'առաջարկեմ որ ընտրենք ատենապետ մը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովին ձգտումը միշտ ազատական եղած է: Ի՞նչ է

Սահմանադրութեան մէջ այս ժողովին տրուած իրաւատրփինը. պատրիարքարանի 5-10,000 ոսկիի պիտօճէին հաստատութիւնը, Պատրիարքի եւ վարչութեան ընտրութիւն եւ վարչութեան համարատուութեան քննութիւն, մինչդեռ Ազգ. Ժողովը ինք իր հեղինակութիւնը ընդարձակելու եւ իսկապէս մեծնալու ձգտում ունեցած է, եւ այն ալ միապետական իշխանութիւններու ներքեւ, եւ ինքզինքին տուած է խորհրդարանական ձեւ սը, հարցում հարցապնդում ընելու իրաւունք ստացած է ընդհանրական խնդիրներով եւ մինչեւ Պէրլին պատուիրակութիւն ղրկելու որոշում տուած է: Անկ խօսքով, խորհրդարանի իրաւունքներ [207]տուած է իրեն, առանց սահմանադրական իրաւունքներու վրայ կառչելու, եւ խոյս տալով ստեղծել տեսակ սը մարմինները տեսակ սը փոխադարձ հակակշիռներ են իրարու: Ասոր հակառակը ժողովրդական իրաւանց դէմ հարուած մ'է: Եթէ վարչութեան ընտրութեան ձեւը չփոխուէր, այսքան վտանգի եւ պէտքերու մէջ մէկ ամիս գոյութիւն չէր կրնար ունենալ. ասոր պատճառները պարզ են եւ եթէ այսօր կը քաշուի պաշտօնէ, ատիկա արդիւնք է յօգնածութեան: Ոչ մէկ վարչութիւն կրնար հոգալ Խնամատարութեան պէտք ունեցած ամսական 40-50,000 ոսկիի պիտօճէն, դարձեալ «տօքիման»-ներու հայթայթման, Եւրոպա տեղեկագրութեան գործերը կատարուեցան եւ քաղերու մէջ ընտրական գործողութիւններով խորհրդարանական ոգեւորութիւն ստեղծուեցաւ: Այս վիճակին մէջ ո՞ր «բարքի»ն է որ պիտի ստանձնէ պատասխանատուութիւնը առանձինն: Միակ այս խորհրդարանը ձեռնհաս է վարչութեան ընտրութիւնը կատարելու, նախապէս ընտրելով վարչապետը:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Վերջին անգամ վարչութեան Կրօն. և Բաղ. Ժողովներու ընտրութիւնը արտասովոր պարագայի սը մէջ տեղի ունեցած է, սակայն չեն կրնար ընդունիլ թէ սահմանադրապէս ընտրուած վարչութիւններ չեն կրցած երկարակեաց ըլլալ: 1912ին ընտրուած վարչութիւնը 19 ամիս պաշտօն վարեց, ասիկա ասպացոյց է որ սահմանադրապէս ընտրուած ժողովներ կրցած են երկարակեաց ըլլալ:

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Վիճաբանութիւնները բաւական երկարեցան: Եղած առաջարկութիւնները կը դառնան 3 ձեւի շուրջ: Իրաւ է որ սահմանադրական ընտրութիւն կատարուած ատեն մեծ աշխատութիւններ չեն կատարուած, սակայն արտակարգ ժամանակի մէջ, արտասովոր միջոցի դիմելու ստիպողութեան առջեւ, ես գործնական կը նկատեն ընտրել միմիայն [208]ատենապետը եւ լիագորել զինքը կազմելու ժողովը: Եթէ մենք ընտրենք 14 անդամներն ալ, անոնցմէ 3ը կան 6ը կրնան հրաժարիլ եւ վերստին ընտրութեան պէտք կը ներկայանայ, գուցէ դարձեալ հրաժարին եւ դժուարութեան ու անգործութեան մատուցի ժողովը: Իսկ եթէ մեր ըսած ձեւով կատարուի ընտրութիւնը,

ամենքն ալ «օժօժէն» կ'ըլլան եւ ընտրուածները համակարծիք կ'ըլլան: Եթէ կ'ուզէ ժողովը, կրնայ կարծեմ համաձայնութեան գալ այս ցանկին վրայ:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Խնդիրը բաւական լուսաբանուեցաւ: Ժողովը կը խորիի թէ պէ՞տք է ընդգրկել տիրող օրէնքը, թէ՞ փոխել: Այս մասին ժողովը բաւական լուսաբանուեցաւ: Կ'ուզէ՞ք որ շարունակուի այս վիճաբանութիւնը:

ՉԱՅՆԵՐ.- Այո՞, այո՞:
ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Ուրեմն կարգաւ խօսք կրնար առնել եւ խօսիլ թեր ու դէմ ըլլալու պայմանով, առանց կրկնելու անգամ սը ըստած խօսքերը:

Մ. ՆԱԹԱԼԵԱՆ ԷՖ.- Ինձմէ առաջ խօսող երեսփոխանները սա 4 կէտերու վրայ հրախրեցին ժողովին ուշադրութիւնը՝ ա. Սահմանադրութեան տառին համաձայն ընտրութիւն կատարել, բ. ատենապետ սը ընտրել ուղղակի ժողովին քուէով, պաշտօն տալով անոր որ իր անդամները որոշէ, գ. Պատրիարքին յանձնել ընտրութիւնը, դ. լղատարկ ձգուած միջոց]:

Գ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Բաղ. Ժողովի հրաժարման մասին տրուած բացատրութիւններէն հասկնուեցաւ որ այդ հրաժարումը յօգնութեան արդիւնք է: Այդ հրաժարականին մէջ դեր ունի նաեւ անդամներու անհամբաշխութիւնը, ուստի մենք կատարենք ընտրութիւնը եւ պէտք եղած որոշումը տանք:

[209]Պ. Յ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես կը տեսնեմ թէ վարչութեան ընտրութեան խնդրոյն մէջ միշտ ձեւին կ'անդրադառնանք: Մեծամասնութեան «ֆրակցիա»ն, որ ոյժ սը կը ներկայացնէ այստեղ, արդեօք կրնա՞յ ստանձնել գործին ամբողջ պատասխանատուութիւնը եւ իրական կեանքի մէջ ալ ունի՞ այն մեծամասնութիւնը, որուն վրայ կրթնած է ինք: Ժամանակներ կ'անցնին եւ հոգեբանութիւններ ու երէկուան մտայնութիւններ կը փոխուին: Քիչ առաջ մեծամասնութեան կուսակցութեան կողմէ տրամադրութիւն յայտնուեցաւ միատարր վարչութիւն սը ընտրելու: Այս ժողովը, որ ժողովուրդին հայելին է, պէտք է պարզ ոյժերու փոխ յարաբերութիւնները: Ես կը կարծեմ որ գործնական կեանքի մէջ դժուարութիւն պիտի յառաջ գայ, որովհետեւ կեանքի մէջ չկայ այդ մեծամասնութիւնը եւ առեքտոյթ է [ան] եւ վաղը կրնայ սայթաքիլ կեանքի մէջ: Այս ճշմարտութիւնը պէտք եղած կերպով ըմբռնուել յետոյ, ամեն ձեւի հետ կարելի է հաշտուիլ եւ գործել բոլոր «ֆրակցիա»ներու հետ:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Ըսել կ'ուզէք, ուրեմն, որ «գօնսանդրասիօն»ի դահիճ սը ըլլայ:

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Տր. Թերզեանի կարծիքը այն է, որ այս ժողովը իր քուէներով ընտրէ Բաղ. Ժողովը: Մենք կը տեսնենք որ Ս. Պատրիարքի կողմէ ընտրուած ժողով մ'ալ իր մէջ տարակարծութիւններ ունեցած է: Խօճասարեան էՖ. ըսաւ որ իրենք յօգնած են, մինչդեռ Տ[եր]

Մովսեսեան էֆ. կ'աւելցնէ թէ իրենց մէջ տարակարծութիւն կայ: Այս վիճակին մէջ ինչպէս կ'երեւայ արգելք մը չկայ որ Ազգ. Ժողովը ինք կատարէ ընտրութիւնը:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Կը փափաքիմ որ ժողովը համոզուի թէ ունէ հակասութիւն չկայ Քաղ. Ժողովի անդամներու յայտարարութեան մէջ: Ժողովը իր բոլոր անդամներով մինչեւ վերջ համերաշխ գտնուած է, ինչպէս գրատր եւ բերանացի յայտարարութիւններէ ալ կը հասկցուի:

ՏՐ. ԹԵՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ներեցէք ըսելու որ իբրեւ Ազգ. Ժողովի ատենապետ չէք կրնար այդ ոճով խօսիլ: Ձեր այդ յայտարարութիւնները յանուն վարչութեան կ'ընէք, թէ՞ Ազգ. Ժողովի անունով:

[210]Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես չգիտեմ թէ միատարր Քաղ. Ժողովի հարցը մէջտեղ դնողները իրենք իրենց վրայ պատասխանատուութիւն կը վերցնէ[՞ն]: Եթէ Պ. Խօճասարեան կը վերցնէ այդ պատասխանատուութիւնը, համարատուութեան ատեն մենք կը յայտնենք թէ անիկա որքան ճիշդ արտայայտութիւն է կեանքի մէջ երեւցածին: Եթէ վարչութիւն պիտի ընտրուի մինչեւ հիմա եղածին պէս, պէտք է հրաժարիլ այդ տեսակ միատարր դահլիճ կազմել: Պէտք է «ֆրակցիա»ներ միասին հաւաքուին եւ խորհուի. այն ատեն ձեռք լուծուած կ'ըլլայ ինքնին:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ընտրութեան ձեռք վրայ խօսուած ատեն, կ'ըսէք որ միատարր վարչութիւն կազմելու խօսք կ'ըլլայ: Ոչ մէկ վարչութիւն միատարր եղաւ, այլ՝ բոլոր կուսակցութիւնները գործակցեցան, միայն Դաշնակցութիւնը չուզեց դրկել իր ներկայացուցիչը: Եթէ կար խնդիր մը կամ դժուարութիւն յարուցանող պարագայ մը, անիկա կարող անձերը գտնելու եւ ընտրելու մէջ էր, ապա թէ ոչ Շահրիկեանի, Պօյաճեանի պէս դէմքեր միշտ ընտրուեցան, բայց անոնք ոչ թէ իրենց պատկանած կուսակցութեան իբրեւ ներկայացուցիչ, այլ անկախ կերպով իբրեւ ժողովական ընտրուեցան եւ իր կուսակցութեան կողմէ «մանտա»յով գալու եւ ընտրուած ըլլալու համոզումը գոյութիւն չունէր: Ասկէ գատ, կուսակցութեան գլխաւորներէ օգտուելու չէ վարանած միշտ այս ժողովը, եթէ կուսակցականները իրենց անհատ հանգամանքով կը մասնակցին:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Ընտրական ձեռք մասին եղած խօսքերը գործին «թէօրի» մասն են: Մենք այս ժողովին մէջ իրար ճանչցանք եւ հասկցանք թէ սկզբունքներու շուրջ ինչ տարբերութիւններ կան: Ուր որ պէտք կար, զանազան կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ մտան տարբեր վարչութեանց մէջ եւ գործեցին: Տեսնուեցաւ որ ազգին բաղաբաղական շահերուն շուրջ [211]Էական տարբերութիւն չկար. տարբերութիւնը յառաջ կուգար արտայայտուելու եւ գործելու եղանակէն: Եթէ ընտրուած վարչութիւններ տկարութիւններ ունենան եւ կամ սկզբունքներու տարբերութեամբ

չկարենան գործել, կը հրաժարին եւ կամ այս ժողովը կը լուծէ գիրենք: Ուր որ գործելու պէտք կայ, հոն համերաշխիլ կրցողները կրնան գործել. անձի խնդիր յուզելու պէտք չկայ: Հոս է դժուարութիւնը որ հնչակեան մը, դաշնակցական մը, ռամկավար մը, որոնք որոշ ուղղութիւններ ունին, չպիտի կրնան համերաշխիլ երբ կազմակերպութեան կողմէ կուգան, իսկ այս ժողովին մէջ այդ պայմանները չեն փնտռուիլ եւ սկզբունքները տեսական եւ գործնական տարբերութեամբ կրնան վիճաբանութեան դրուիլ: Ասոր համար է որ երբ մարդ մը հոս կուգայ, բոլոր տարբեր սկզբունքներ պիտի բաղխին իրարու, ինչ որ անպատեհութիւն մը չունի, մինչդէռ գործադիր իշխանութեան մէջ ունէ անհամերաշխութիւն գործերը խանգարելու կարող է: Այս մարմինները համերաշխութեամբ կրնան կազմուիլ, բայց ունէ մէկը իրեն կը վերապահէ իրաւունքը ըսելու թէ ես այսինչին հետ չեմ կրնար աշխատիլ: Պէտք է օրինական աշխատութեան վերադառնանք եւ այս ժողովը իր հակակշռի դերը ի գործ դնէ:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Անցեալ անգամ երբ վարչութիւնը այս ձեռքով ընտրուեցաւ, մահու եւ կենաց տագնապի մէջ էինք ու ազգային բարձրագոյն շահի տեսակետով այդ կարգադրութիւնը ըրինք. սակայն պէտք չկար ասիկա օրէնքի կարգ անցնելու: Սահմանադրութիւնը կրնայ ուսումնասիրուիլ եւ բարեփոխուիլ, սակայն մենք պէտք է քաղենք օրէնքին ցոյց տուած ճամբէն: Ամենէն առաջ յաջորդ միասին ընտրենք օժանդակ դիւանները:

ԱՏԵՆ. ԷՖ.- Յաջորդ միասին ամբողջացնելու համար այս վիճաբանութիւնը, այսօրուան համար բաւական կը համարենք այս խորհրդակցութիւնը:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 6:30-ին:)

Կ. Պոլիս
Պատրիարքարանի շէնք

**ԱՐԵՒՏՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԵՒ ՈՐԲԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1-ԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ
ԸՍՏ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ
(1918-1920 ԹԹ.)**

Մարիամ Յովսեփեան
Բանասիրական գիտություններու թեկնածու (*)

Վայոց Ցեղասպանությունից մազապուրծ գաղթականներն ապաստան էին փնտռում հարեան երկրներում (հիմնականում Կովկասում և Սիրիայում.-Մ. Հ.), իսկ Հայաստանի 1-ին Հանրապետության հիմնադրումից յետոյ նրանց մեծ մասը համախմբուել էր հենց այնտեղ՝ փրկուած ու անկախ հայրենիքում: Նրանք յոյսով էին, որ շուտով վերադառնալու էին «Էրզրոյ»՝ իրենց ծննդավայր հայրենիքը: Մինչ կը հասնէր այդ բաղձալի օրը, փորձում էին գոյատեւել Հայաստանում, որտեղ մոլեգնում էր սովը, և չկային ապրուստի ու կեցութեան տարրական պայմաններ: Այնուհանդերձ, նորանկախ պետութիւնը հնարատրութեան սահմաններում անում էր ամէնը՝ հայ գաղթականների և որբերի կեանքը փրկելու, նրանց կացարանի և գոյատեւման հիմնահարցերը լուծելու համար:

«Ճակատամարտ»ը առաւելապէս «Կեանքը Հայաստանի մէջ» խորագրի ներքոյ էր ներկայացնում հայոց պետութեան կողմից իրականացուող որբախնամ ու գաղթականների տեղաւորման և նրանց խնդիրները լուծելու նպատակով կատարուող աշխատանքները: Դրանցից մէկում «Սով կայ» յօդուածում, Թիֆլիսի թերթերից արուած լրաբաղով պատկերացում էր տրուում, թէ ինչ տիտանական ջանքեր էր գործադրում Հայաստանի կառավարութիւնը գաղթականների տեղաւորման, ներգաղթի և պարենաւորման խնդիրները լուծելու ուղղութեամբ⁽¹⁾: Դա արուում էր մի երկրի կողմից, «որից կտրուած էին բոլոր հացառատ վայրերը, որ ինքը բաղցած լինելով, կերակրում էր կէս միլիոնի հասնող գաղթականների հսկայական բանակ»⁽²⁾:

Թերթն առաջարկում էր Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը եռանդուն կերպով պահանջել թուրքական իշխանութիւններից հնարատրութիւն և իրաւունք տալ հայ գաղթականներին վերադառնալու իրենց ծննդավայրը⁽³⁾, թէւ գիտակցում էր, որ Թուրքիան չէր բարարարելու Հայաստանի այդ պահանջը:

«Ճակատամարտ»ը տպագրել էր Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան Արտաքին գործերի նախարարութեան կողմից թուրքական կառավարութեանն ուղարկուած ծանուցագիրը, որը դէմ էր արտաշայտում հայ գաղթականների վերադարձն արգելող թուրքական քաղաքականութեան⁽⁴⁾: Տաճ-

կական իշխանութիւնները չվերցուցին այն դժուարութիւնները, որոնք կը խանգարէին գաղթականներու վերադարձը: Մէկ քանի հազար սովեալ, անտուն, կենսական բոլոր միջոցներէ զուրկ ընտանիքներ ներկայիս կը գտնուին ամենատղբալի և ամենաանտանելի դրութեան մէջ⁽⁵⁾.- գրուած էր այդ ծանուցագրում:

«Ճակատամարտ»ը զետեղել էր նաև Թուրքիայի պաշտօնական պատասխանը վերոյիշեալ ծանուցագրին⁽⁶⁾: «Թուրքիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչը Նոյեմբերի 16-ին Հայաստանի կառավարութեան յայտում էր, որ ինք լիազօրուած է ծանուցանելու, թէ իր կառավարութիւնը թոյլատրեր է բոլոր գաղթականներու վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրերը: Վերադարձի առաջին օրն է Նոյեմբեր 18-ը: Ամէն մէկ գիւղ օրական կրնան վերադառնալ 10-ական ընտանիք: Մինչև Դեկտեմբերի սկիզբները Հայաստանին անցնող ամբողջ հողամասը կը պարպուի»⁽⁷⁾.- կարդում ենք թերթի էջերում հրապարակուած այս փաստաթղթում:

1919 թ. Մարտի 20-ին «Ճակատամարտ»ը տպագրել էր Հայաստանի վարչապետ Յովհաննէս Քաջազնունու հեռագիրն՝ ուղղուած Թիֆլիսի Դաշնակից պետութիւնների զինուորական պետին, որտեղ բարձրացուած էր Կարսի շրջանի գաղթականութեան Արփաշայի ափին կանգ առնելու խնդիրը⁽⁸⁾: Նշում էր, որ Ջօրավար Ուոքըրի ստորագրած պայմանագրի համաձայն՝ Կարսի գաղթականութիւնը պէտք է վերադառնար իր հայրենիքը, ուստի Հայաստանի բոլոր կողմերից Արփաշայի ափին էին կուտակուել գաղթականները⁽⁹⁾: «Մուտքը Կարսի շրջանը անկարելի ըլլալով, գաղթականները իրարու վրայ դիզուած կը մնան ու բառիս բուն նշանակութեամբ կը կոտորուին, քանի որ այդ շրջանի հացովն է, որ տաճիկ զօրքը 8 ամիս շարունակ ապրեր է, իսկ մնացածն ալ հետը տարեր է»⁽¹⁰⁾.- գրում էր վարչապետ Քաջազնունին:

«Ճակատամարտ»ը ներկայացրել էր Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահ Աւետիս Սահակեանի՝ Անգլիացի Ջօրավար Պիչի հետ տեսակցութեան մանրամասները, մանաւորապէս, թէ ինչպէս կարելի էր միջոցներ ձեռնարկել Կարսի շրջանի մօտ 80.000 հայ գաղթականների տեղաւորման հարցերը լուծելու համար⁽¹¹⁾: Թերթը տպագրել էր նաև Աւետիս Սահակեանի դիմումը դաշնակից խորհրդարանների նախագահներին, որտեղ նրանց տեղեկացնում էր, թէ ինչպէս էին հայ գաղթա-

կաններն ու որբերը երկրի ազգաբնակչության հետ զոհ գնում Հայաստանում տիրող բաղոցին ու բժառույթ ժանտատենդի համաճարակին(12) (օրական մահանում էր անելի քան 2000-3000 մարդ.- Մ. Հ.):

«Սովն է թագաւորում ամբողջ Հայաստանում... Կառավարութիւնը փող էլ չունի: Եւ այս աղետին օգնելու փոխարէն մեզ միայն գաղթականներ են ուղարկում սովամահների բիւն աւելացնելու համար... Սուրմալուի շրջանում ուտում են դիակներ և աղբ: Սրանք փաստեր են» (13), - Թիֆլիսի «Յառաջ» թերթին տուած հարցազրոյցում յայտարարել էր Հայաստանի ներքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսեանը:

1919 թ. Մայիսին տպագրած վերլուծականներում «Ճակատամարտը» յուսադրում էր ընթերցողներին այն լուրով, որ Հայաստանի 1-ին Հանրապետութիւնում սովն սկսել էր կենտրոնից նահանջել դեպի ծայրագաւառները, իսկ արեւմտահայ գաղթականութեան մտահոգութեան կիզակէտում առաւելապէս երկրի խորհրդարանական ընտրութիւններին գաղթականների մասնակցութեան և նրանց ներգաղթի կազմակերպման հարցերն էին(14): «Ներգաղթի խնդիրը կեանքի և մահուան խնդրի ձեւ է ստացել թրքահայերու համար: Արեւմտահայ փախստականը, որ 5 տարիներ է վեր թափառական, աստանդական, նպաստընկալ կերպով ապրեցաւ, մերթ ցմաց իր հայրենիքը՝ զայն շէնցնելու և մարած օճախը վերականգնելու յոյսով, մերթ յուսալքուած բռնեց նորէն գաղթի ճամբան, թողուց իր հուսկ ինչքն ու ստացուածքը, թողուց իր գաւակները յաճախ ճամբու եզերքին ու ետ եկաւ դէպի օտարութիւնը, այսօր այլեւ չի կրնար շարունակել նոյն վիճակը և կ'ուզէ ամէն գնով իր երկիրը վերադառնալ, բայց ճամբայ չկայ»(15), - գրում էր Հ. Մ. Մանուկեանը:

1919 թ. Յուլիսի 25-ի համարում Մ. Պետրոսեանն անդրադառնում էր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած այն բանաձեւին, որը մասնատրապէս վերաբերում էր Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրպատականի սահմաններում ապաստանած փախստականների և Մուսուլի, Բաղդադի ու Հալէպի հայ գաղթականների և որբերի ներգաղթի խնդիրներին(16): Յօդուածագիրը գտնում էր, որ բուն *Էրզրում* (Երկրում) ապրող արեւմտահայերը պարտաւոր էին ամէն գնով օժանդակել Հայաստանի կառավարութեանը: Պարտաւոր էին նաեւ կազմակերպել իրենց նախաձեռնութեամբ ու միջոցներով Կ. Պոլսի և դրա շրջակայքի, ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի և Եգիպտոսի հայ գաղթականների ու որբերի ներգաղթը, ինչը նախատեսուած չէր Հայաստանի խորհրդարանի ընդունած բանաձեւով(17): «Դժբախտաբար ոչ համապատասխան կազմակերպութիւն կայ, ոչ ալ հիմնադրամ այդ նպատակին ծառայելու»(18), - փաստում էր Մ. Պետրոսեանը: Նրա կարծիքով՝ ներգաղթի և հայրենիքի վերածնութեան խնդիրները

կապուած էին Հայկական հարցի լուծման և «Էրզրի» գրաւման հետ: Մ. Պետրոսեանը պնդում էր հետեւեալը. «Մինչեւ որ Երկիրը չգրաւուի, կորստաբեր է ներգաղթը: Ամէն ճիգ պէտք է թափել կասեցնելու տարերային շարժումը գաղթականներուն, որքան ալ անհանդուրժելի ըլլայ իրենց ներկայ վիճակը»(19): Ներգաղթը բարդ և գրեթէ անիրականանալի գործընթաց էր, որը նախապատրաստական մեծ աշխատանք էր ենթադրում: Ըստ յօդուածագրի՝ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, փոխադրութեան և պարենաւորման միջոցների դժուարութիւնը անհնարին էին դարձրել ներգաղթի ղեկավարումը մէկ կենտրոնի կողմից, ուստի անհրաժեշտ էր հիմնել Կ. Պոլսում եւս մէկ կենտրոն, որ «օժանդակէ Հայաստանի կառավարութեան և լրացնէ անոր գործը»(20):

«Ճակատամարտ»-ի հրապարակախօսներից Վահան Յարութիւնեանը պահանջում էր մշակել ներգաղթի հեռահար ծրագրեր և ըստ այդմ ներկայացնում էր թերթի տեսակետները(21): «Անհրաժեշտ է, որ դէպի Հայաստան վերադառնալու սահմանուած հայութիւնը լրջօրէն պատրաստուի այդ մեծ ու կենսական գործին: Անհրաժեշտ է հոգ տանիլ, որպէսզի տարագրութեան ճամբաներուն վրայ ցրուած հայութիւնը չկորսուի կամ մեր այդ դժբախտ եղբայրներէն մեզի աւանդ թողուած որբուկները ընդհանուրին գուրգուրանքին առարկայ դառնան»(22), - գրում էր յօդուածագիրը: Ներգաղթի գործը պիտի սկսուէր հաւաքաբար և արուէր որոշակի մեթոդով մշակուած ծրագրով, որ հայութեան վերադարձը հայրենիք այս անգամ չլինէր որպէս հալածանքի հետեւանք կամ որպէս անկազմակերպ ներխուժում, կամ էլ որպէս անստոյգ վախճանով մի նոր տարագրութիւն(23): Վ. Յարութիւնեանի կարծիքով՝ կազմուելիք ներգաղթի միութիւնները առաջին հերթին պիտի ունենային հողագործական ուղղուածութիւն, որպէսզի նպաստէին Հայաստանի տնտեսական վերազարթօնքին(24): Իբրեւ հաւաքական ներգաղթի կազմակերպուած մարմին պիտի հանդէս գային նաեւ նորակազմ ներգաղթի արհեստաւորական միութիւնները՝ նպատակ ունենալով Հայաստանի տարբեր վայրեր ուղարկել զանազան արհեստաւորական խմբեր(25): Անհրաժեշտ էր կազմակերպել ներգաղթի մտաւորական միութիւններ նոյնպէս(26): Ներգաղթի միութիւնների գլխաւոր նպատակները պէտք է լինէին հայութեան բոլոր կարող ուժերի ներառումը և նրանց հայրենիք փոխադրելը(27): Այդ միութիւնները պիտի իրենց ճիւղերն ունենային արտասահմանի հայկական գաղութներում, բացի այդ՝ պիտի սերտօրէն համագործակցէին հայկական ու միջազգային Կարմիր խաչերի, նաեւ՝ հայրենակցական միութիւնների հետ(28): Գլխաւոր ներգաղթից յետոյ ներգաղթի միութիւնները պիտի շարունակէին իրենց գործունէութիւնը մինչև այն ժամանակ, երբ հայրենիք բոլոր վերադարձողները

կը կարողանային յարմարել Հայաստանի կենսապայմաններին և կ'ապրէին բնականոն կենսաբով(29): Օրաքերքն ահա այսպէս էր պատկերացնում ներգաղթի կազմակերպման գործընթացը:

«Ճակատամարտ»ի հրապարակումները վկայում էին, որ 1919 թ. Մայիսին սովի դէմ պայքարող Հայաստանի 1-ին Հանրապետութիւնը արտերկրից ստացած սննդամթերքը անխտիր բաժանում էր «թէ՛ տեղացի և թէ՛ գաղթական ժողովուրդին հաւասարապէս», ընդ որում գաղթականութիւնը «կը տուայտի բշուառութեան մէջ»(30):

Հայաստանին արտաքին տնտեսական օժանդակութիւն էր յատկացնում Ամերիկեան նպաստամատոյց ընկերութիւնը: Այն յանձն էր առել

- հայ որբերի խնամատարութիւնը,
- հայ որբերի և գաղթականների համար արհեստանոցների կազմակերպումը,
- պարենաւորման գործընթացը՝ սննդամթերքների բաշխման աշխատանքը յանձնելով Հայաստանի խնամատարութեան նախարարութեանը, որը պէտք է կատարէր նաեւ սերմացուի բաշխումը (31):

Ամերիկեան նպաստամատոյց ընկերութիւնը, 1919 թ. դրութեամբ, ստանձնել էր 1500 հայ որբերի խնամատարութեան գործը(32): Նոյն ժամանակահատուածում Հայաստանում հաշուառւած էին 45.000-50.000 տեղաբնակ ու գաղթական որբեր, «որոնք կը կարօտին անմիջական խնամատարութեան»(33) , - այս մասին տեղեկացնում էր Վաղարշակ Հոխիկեանը 1919 թ. Ապրիլի 6-ին Երեւանից ուղարկած թղթակցութեան մէջ «Արեւմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ» վերլուծական յօդուածում Հ. Բագրունին խորութեամբ էր վերհանում հիմնախնդիրը՝ առկայ իրավիճակի մասին տալով օբյեկտիվ պատկերացում՝ հիմնուելով թուային տուեալների վրայ խարսխուած փաստերի վրայ(34): Ըստ այդ դիտարկման 1914 թ. Դեկտեմբերին տեղի ունեցած Բագրեւանդի նահանջը, 1915 թ. Յուլիսին Վասպուրականի և դրան յաջորդած նահանջները, ինչպէս և 1918 թ. թուրքական առաջխաղացման հետեւանքով Վանի, Սարիղամիշի, Ալեքսանդրապոլի և Մեծ Դարաքիլիսայի գրաւումներն ու կոտորածները առաջացրել էին հայ որբերի հսկայական կուտակումներ, որոնց մեծ մասը հիծուելով՝ մահացել էր, իսկ որոշ մասն էլ Հայաստանի կառավարութեան ու հանրային զանազան հիմնարկութիւնների և միութիւնների նախաձեռնութեամբ պատսպարուել էր որբանոցներում(35):

1917 թ. ամբանը, համաձայն «Եղբայրական օգնութիւն» կազմակերպութեան Երեւանի գլխատոր յանձնաժողովի կատարած ցուցակագրութեան, Կովկասում և տարբեր վայրերում գործում էր 68 որբանոց 6890 որբ-որբուհիներով(36) : Ստորեւ ներկայացնում ենք այդ ամէնը մասնաւորեցուած

թուերով ըստ 1917 թուականի տուեալների:

Ալեքսանդրապոլում կար 10 որբանոց 818 որբերով,			
Թիֆլիսում	7	602	»
Դիլիջանում	10	707	»
Էջմիածնում	11	558	»
Աշտարակում	11	570	»
Երեւանում	8	708	»
Գարակ-Կոլոսցիում	6	507	»
Բաքում	5	260	»
Ղարաքիլիսայում	5	283	»
Նոր Բայազետում	4	332	» (37)

Կարսում, Քանաքեռում, Ջալալ Օղլիում, Բաթումում, Սոխումում, Սանահինում, Դուրլուղուլիում 1917 թ. գործում էին մէկական որբանոցներ 1080 որբերով(38) :

Վերոյիշեալ 6890 որբերի հոգածութիւնը և խնամատարութիւնը ահա թէ ինչպէս էր բաշխուած մի շարք ընկերութիւնների ու կազմակերպութիւնների վրայ:

Կենտրոնական կոմիտէի խնամքի տակ էր գտնուում	42	որբանոց 3303	որբով,
Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի	21	1225	»
Բաքուի Հայկական կոմիտէի	5	260	»
Պետրոգրադի Հայկական կոմիտէի	3	160	»
«Եղբայրական օգնութեան» միութեան	22	1555	»
Քահանաների միութեան	2	107	»
Նպաստամատոյց ընկերութեան	2	210	»
Այլ հիմնարկութիւնների		70	» (39)

Այս որբերի սնունդը, հագուստը, սննեակներն ու դրանց կահաւորանքը բաւարար վիճակում էին, և նոյնիսկ մահացածութեան ցուցանիշը յիշեալ որբանոցներում բաւական ցածր էր(40): Բացի այդ՝ «Եղբայրական օգնութեան» Երեւանի գլխատոր յանձնաժողովի և Էջմիածնի մասնաճիւղի, նաեւ Մոսկուայի կոմիտէի և Բարեգործական ընկերութեան ջանքերի շնորհիւ Երևանի, Էջմիածնի, Բաքուի ու Աշտարակի որբանոցների սաների համար կազմակերպուում էին դպրոցական պարապմունքներ որբանոցներում բացուած դպրոցներում կամ դրանցից դուրս գործող ցերեկային դպրոցներին կից(41) :

Հ. Բագրունին, ի պատիւ մի շարք որբանոցների վարիչների, յիշատակում էր այն փաստը, որ Երեւանի, Աշտարակի, Բաքուի և Դիլիջանի որբանոցներում բացուել էին արհեստանոցներ(42): Դրանցում որբերի կողմից պատրաստուում էին ամէն տեսակի առարկաներ ու

գործիքներ, որոնց շուկայական վաճառքից եկամուտ էին ստանում որբանոցները (43):

Հ. Բագրունու հաղորդած տեղեկատուութեան համաձայն՝ Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան կառավարութիւնը որբերի խնամատարութեան նախնական ծախսերի համար յատկացրել էր իւրաքանչիւր որբի համար ամսական 15 ռուբլի, իսկ մնացեալ կարիքների համար գումարը հատուցում էր հանրային կազմակերպութիւնների օճակներով այնքան ժամանակ, մինչեւ մեծահասակ որբերի խնամատարութեան գործը ստանձնեց Արեւմտահայ Խորհուրդը, իսկ որբանոցային գաղութներ հիմնելու գործն իրենց վրայ վերցրեցին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն և Բարեգործական Ընկերութիւնը: Վերջին 2 կազմակերպութիւնները 2000-ից աւելի որբեր էին կենտրոնացրել Ջալալ Օղլիի որբանոցում(44):

«Իրերու բերումով Արեւմտահայ Խորհուրդը իր վրայ դրուած յոյսերը չկրցաւ արդարացնել, միս կողմէ Երեսնի մէջ իր օրինակելի գործունէութեամբ Երեսն եկաւ Ամերիկեան Նպաստամատոյց ընկերութիւնը, որու բացած որբանոցները մինչ այդ եղածները գերազանցած են», - գրում էր Հ. Բագրունին(45): Նա յիշատակում էր հետեւեալ պատմական իրադարձութիւնները, որոնք նպաստեցին ցեղասպանութիւնից փրկուած հայ որբերի ոչնչացմանը: 1917-1918 թթ. ձմեռանը թուրքական առաջխաղացման հետեւանքով թուրքական զօրքի և թուրք-թաթարական հրոսակային խմբերի կողմից «հայ որբն ու որբուհին խժոժօրէն բռնաբարուեցան և սպանուեցան, և այդ վիճակը մասնատրապէս այն վայրերուն մէջ՝ ուր թուրք զինուորն ու խուժանը հայ դիմադրութեան չհանդիպեցան»(46):

Հայաստանի 1-ին Հանրապետութեան հիմնումից յետոյ Յունիս ամսին այնտեղ գործում էր 35 որբանոց 2250 որբով, իսկ Վրաստանում՝ 27 որբանոց 1950 որբով(47): Երեսնում և Էջմիածնում նոր հաւաքուած որբերի թիւը 2600 էր, ընդ որում՝ այդ որբերը հաւաքուել էին 1918 թ. Հայաստանում ստեղծուած հայ փախստականական կազմակերպութեան գլխաւոր խորհրդի օճակներով(48): Նիւթական անձուկ կացութեան պատճառով, սակայն, այդ կազմակերպութիւնը ի վիճակի չէր շարունակելու որբախնամ գործը սեփական նախաձեռնութեամբ և միջոցներով: Նոյն պատճառով որբախնամ գործունէութեան սահմանները չէին կարողանում ընդարձակել «Եղբայրական օգնութիւն» ու Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն, ուստի հայոց նորակազմ պետութիւնն այլևս ինքն է ստանձնում հայ որբերի խնամատարութիւնը (49):

Հայաստանի խորհրդարանը յատուկ օրէնքով որբանոցային գործը յանձնել էր Խնամատարական նախարարութեանը և սկսած 1918 թ. Հոկտեմբերից՝ 3 ամսուայ համար 7.5 միլիոն

գումար էր տրամադրել պետական այդ կառոյցին 10.000 որբի հաշուարկով՝ իւրաքանչիւր որբի համար նկատի ունենալով 150-ական ռուբլի(50): Խնամատարական նախարարութիւնը 1918 թ. Հոկտեմբերից մինչեւ 1919 թ. Մարտ ամիսը կարողացել էր 41 նոր ապաստարանների մէջ հաւաքել 11.500 որբի(51): Համաձայն Խնամատարական նախարարութեան որբանոցային բաժնի վարիչներից Պրն. Վանփուշի ներկայացրած վիճակագրական տուեալների՝ մինչեւ 1919 թ. Մարտի վերջը Հայաստանի սահմաններում կար 76 որբանոց: Ըստ այդմ՝

Երեսնում կար	25	որբանոց	3882	որբով,
Էջմիածնում	7	7	1758	..
Աշտարակում	8	8	687	..
Դիլիջանում	4	4	537	..
Գարաշիշակում	4	4	367	..
Նոր Բայազետում	3	3	293	..
Քանաքեռում	1	1	658	..
Ղարաքիլիսայում	2	2	208	..
Ալեքսանդրապոլում	6	6	988	..
Ղամարլուում	4	4	610	..
Իգդիրում	3	3	578	..
Ղուտուղլուիում	2	2	220	..
Քարվանսարայում	2	2	220	..
Բերդում	1	1	100	..
Սեբարում	1	1	75	..
Քեշիշքենդում	1	1	50	..
Մարգարայում	1	1	100	..
Իմանշալուում	1	1	150	..

Ընդի. 76 .. 11.581 .. (52):

Վերոյիշեալ 11.581 որբերը բաշխուել էին հետեւեալ հաստատութիւնների և կազմակերպութիւնների հիմնած որբանոցներում.

պետութեանը պատկանող	28	որբանոց	5537	որբով
Երեսնի «Եղբայրական օգնութեան» կոմիտէին	4	4	387	..
Էջմիածնի «Եղբայրական օգնութեան» կոմիտէին	2	2	255	..
Մոսկուայի Հայկական կոմիտէին	9	9	828	..
Բարեգործկն. ընկեր.ը	4	4	691	..
Իջևանի ինքնավարութեանը	4	4	395	..
Ամերիկեան կոմիտէին	8	8	836	..
Երեսնի քաղաքային ինքնավարութեանը	3	3	799	..
Ալեքսանդրապոլին	6	6	988	..
Հայ ժողովր. կուսակց.	1	1	143	..
Սամարցելի անուան ընկն.	1	1	50	.. (53):

Հայ որբերը 1-15 և երբեմն 16-17 տարեկան էին: Նրանք ստորաբաժանուած էին ըստ հետետեակ 3 կարգի՝

• ծնողազուրկ

• միայն հայր կամ միայն մայր չունեցող

• հայր և մայր ունեցող⁽⁵⁴⁾ :

«Ամբողջ որբերու 75 առ 100-ը կը կազմեն արեւմտահայեր, իսկ 25 առ 100-ը՝ տեղացիներ, որոնք նոյնպէս ենթարկուեցան նահանջի ու տեղահանութեան և անձամբ կրեցին այն ամէնը, ինչ-որ էնվէր-Թալէաթի կառավարութիւնը նիւթած էր տանկահայ ժողովուրդին համար»⁽⁵⁵⁾, - գրում էր Հ. Բագրունին վերոյիշեալ յօդուածում: Նա նաեւ տեղեկացնում էր, որ 1919 թ. գործող որբանոցներին զուգահեռ՝ Հայաստանի Խճանատարական նախարարութեան որբանոցային բաժանմունքի վարչութիւնը նախատեսել էր բացել որբանոցներ Նոր Բայազետում, Գաւալուի, Հալալ-Օղլուի և Կծալիցի շրջաններում⁽⁵⁶⁾: Յօդուածագիրը նշում էր, որ 1919 թ. հիւանդանոց-որբանոցներ էին գործում ներքոյիշեալ վայրերում ⁽⁵⁷⁾:

Երեսնում կար

3 որբանոց-հիւանդանոց 550 մահճակալով			
Էջմիածնում	1	„	150 „
Քանաքեռում	1	„	80 „
Ղարաչիչակում	1	„	30 „
Գիլիջանում	1	„	30 „ ⁽⁵⁸⁾

Հիւանդանոց-որբանոցները գործում էին պետութեան և մի շարք կազմակերպութիւնների օժանդակով: Ըստ այդմ կային պետութեան հոգածութեան տակ գտնուող

3 հիւանդանոց-որբանոց 523 որբի համար

Մոսկուայի Հայկական կոմիտէի՝

1 հիւանդանոց-որբանոց 80 „ „

Բժշկական ընկերութեան՝

1 հիւանդանոց-որբանոց 39 „ „

Բարեգործական ընկերութեան՝

1 հիւանդանոց-որբանոց 30 „ „ ⁽⁵⁹⁾:

Մտադրութիւն էին ունեցել հիւանդանոց-որբանոցներ բացել Ալեքսանդրապոլում, Մեծ Ղարաքիլիսայում, Ղանարլուում, Իգդիրում և բոլոր այն վայրերում, որոնցում դրանց կարիքը կար⁽⁶⁰⁾:

«Ճակատամարտ»ի հրապարակած տուեալների համաձայն՝ 1919 թ. Յունուար-Մայիս ամիսների ընթացքում մահացել էին 800 որբ՝ գլխատրապէս փողոցներից նոր հաւաքուած հիւծուած երեխաներ⁽⁶¹⁾:

Թերթի կարծիքով՝ հայաստանեան որբանոցներում սնունդը կարելի էր բաւարար համարել: Իւրաքանչիւր որբի օրական տրուում էր 3/4 ֆունտ հաց, կէս ֆունտ միս, 1/4 ֆունտ բրինձ, 1/4 ֆունտ գետնախնձոր, իսկ երեկոյեան ու առաւօտեան՝ չամիչով կամ խոշարով թէ՛ յաճախ ցամաք հացի հետ ⁽⁶²⁾:

1919 թ. Մայիսի տուալներով՝ պետական կարգավիճակ ունեցող որբանոցներում չէին անցկացուում դպրոցական պարապմունքներ⁽⁶³⁾: «Պետութիւնը իր այդ աշխատանքին մէջ դեռ լիովին ի վիճակի չէ եղած փողոցներու մէջ քափառող եւ հիւծած ու մեռնելու դատապարտուած որբերը հաւաքելու: Կ'ենթադրուի, որ բոլոր որբերը պիտի հաւաքուին ու 11 հազար թիւը 15-18 հազարի պիտի բարձրանայ, հաշուելով այդ թիւին մէջ ու 5000 հիւծածներն ու հիւանդները, որոնց բոլորին վրայ պետութիւնը ամսական 9 միլիոնի պիտճէ մը կ'ունենայ կամ տարեկան 115 միլիոն՝ սնունդի եւ 10 միլիոն միանուագ գումար մըն ալ հազուատի ու կահաւորութեան»⁽⁶⁴⁾, - իր վերլուծութիւնն այսպիսի լաւատեսական վերջաբանով էր աւարտում Հ. Բագրունին⁽⁶⁵⁾ :

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել, որ 1918-1920 թթ. Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»ը, անդրադառնալով հայ որբերի և գաղթականների հիմնախնդիրներին, փորձել է լուսաբանել դրանց լուծման ուղղութեամբ հայկական ու միջազգային կառոյցների կողմից կատարուող աշխատանքները թէ՛ Հայաստանի 1-ին Հանրապետութիւնում, թէ՛ Թուրքիայի մայրաքաղաքում, թէ՛ այլ երկրներում: Բացի այդ՝ թերթը ներկայացրել է տարբեր առաջարկներ, որոնք, իրենց խորքի մէջ, յենում էին այդ խնդիրների պատճառների քաջ գիտակցութեան և խորը ուսումնասիրութեան վրայ: Յաւելենք եւս մէկ դիտարկում: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից, Թուրքիայի Հանրապետութեան հիմնադրումից և այդ երկրում ստեղծուած նոր՝ հայ ժողովրդի համար առաւել անբարենպաստ ու հայաջինջ պետական քաղաքականութեան ընդունումից յետոյ «Ճակատամարտն» այլեւս դադարել է սեփական հրապարակումներով հանդէս գալ մասնատրապէս յիշեալ կարեւոր հիմնահարցերի վերաբերեալ՝ բաւարարուելով լոկ Խորհրդային Հայաստանի պարբերականներից արտատպումներով, որոնք, բնականաբար, արտացոլել են խորհրդահայ իրականութիւնն այնպէս, ինչպէս պարտադրուել է ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանութիւնների կողմից: Ինչ վերաբերում է Քեմալական Թուրքիայում հայ որբերի և գաղթականների խնդիրների լուսաբանմանը, ապա «Ճակատամարտ»ը, ստեղծուած քաղաքական հանգամանքներում և կրկին վերահաստատուած գրաբնութեան պայմաններում, արդէն անկարող էր արտայայտել մեր ժողովրդին մտահոգող բոլոր, այդ թուում նաեւ որբերի ու գաղթականների հիմնահարցերի վերաբերեալ սեփական տեսակէտներն ու մօտեցումները:

(*) Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգ. Կաճաթի (ՀԱԳԱ) Պատմութեան ինստիտուտի հայ մամուլի եւ հասարակական մտքի պատմութեան բաժնի տաւազ գիտաշխատող

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.-«Ճակատամարտ», Կ.Պոլիս, 1918, թիւ 8 («Սով կայ»)
- 2.-Նոյն տեղում
- 3.-Նոյն տեղում
- 4.-Նոյն տեղում, 1918, թիւ 37 («Թուրքիա եւ Հայաստանի զարթականները»)
- 5.-Նոյն տեղում
- 6.-Նոյն տեղում, 1918, թիւ 37 («Թուրքիոյ պատասխանը»)
- 7.-Նոյն տեղում
- 8.-Նոյն տեղում, 1919, թիւ 110 («Հայաստան եւ իր հոգեբը»)
- 9.-Նոյն տեղում
- 10.-Նոյն տեղում
- 11.-Նոյն տեղում
- 12.-Նոյն տեղում,
- 13.-Նոյն տեղում, («Ուտում են դիակ եւ աղբ»)
- 14.-Նոյն տեղում, 1919, թիւ 166 («Կեանքը Հայաստանի մէջ»)
- 15.-Նոյն տեղում
- 16.-Նոյն տեղում, 1919, թիւ 215, («Արեւմտահայերու ներգաղթը եւ խնամատարութիւնը»)
- 17.-Նոյն տեղում
- 18.-Նոյն տեղում
- 19.-Նոյն տեղում
- 20.-Նոյն տեղում
- 21.-Նոյն տեղում, 1919, թիւ 72 («Առաջին քայլերը. ներգաղթի միութիւններ»)
- 22.-Նոյն տեղում
- 23.-Նոյն տեղում
- 24.-Նոյն տեղում
- 25.-Նոյն տեղում
- 26.-Նոյն տեղում
- 27.-Նոյն տեղում
- 28.-Նոյն տեղում
- 29.-Նոյն տեղում
- 30.-Նոյն տեղում, 1919, թիւ 164, («Հայաստանի կացութիւնը»)
- 31.-Նոյն տեղում
- 32.-Նոյն տեղում
- 33.-Նոյն տեղում
- 34.-Նոյն տեղում, 1919, թիւ 161 («Արեւմտահայ որբերը Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ»)
- 35.-Նոյն տեղում
- 36.-Նոյն տեղում
- 37.-Նոյն տեղում
- 38.-Նոյն տեղում
- 39.-Նոյն տեղում
- 40.-Նոյն տեղում
- 41.-Նոյն տեղում
- 42.-Նոյն տեղում
- 43.-Նոյն տեղում
- 44.-Նոյն տեղում
- 45.-Նոյն տեղում
- 46.-Նոյն տեղում
- 47.-Նոյն տեղում
- 48.-Նոյն տեղում
- 49.-Նոյն տեղում
- 50.-Նոյն տեղում
- 51.-Նոյն տեղում
- 52.-Նոյն տեղում
- 53.-Նոյն տեղում
- 54.-Նոյն տեղում
- 55.-Նոյն տեղում
- 56.-Նոյն տեղում
- 57.-Նոյն տեղում
- 58.-Նոյն տեղում
- 59.-Նոյն տեղում
- 60.-Նոյն տեղում
- 61.-Նոյն տեղում
- 62.-Նոյն տեղում
- 63.-Նոյն տեղում
- 64.-Նոյն տեղում
- 65.-Նոյն տեղում

ՆՇԱՆԱԲՈՐ ՎՈՐԵՒՈՐ ՎԱՅՐԵՐ

**S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆՑ
ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ
ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
(1943 -1952)**

ԾՆՆԴԵԱՆ 150-ԱՄԵԱԿ (1867-2017)
ՎԱՍԾԱՆՄԱՆ 65-ԱՄԵԱԿ (1952-2017)

Դոկտ. Զատեն Ա. Քինյ. Արզումանեան

Ա.- Ընտրութիւնը

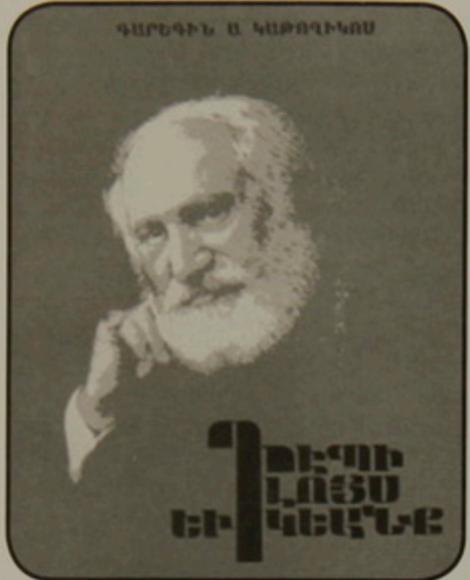
Լերկայ տարին կը նշէ զոյգ տարեդարձները մեծանուն Հայրապետ S. S. Գարեգին Ա. Յովսեփեանց Կաթողիկոսին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, մեր նախորդ սերունդի ամենէն արժանատր հոգեւորականներէն, գիտնական, բացառիկ զարգացումի տէր, Սարդարապատի հերոս եւ իրաւ հայրենասէր Հոգեւոր Հօր: Յունիս 21-ը Հայրապետին վախճանման 65-րդ տարեկիցն է:

Պետրոս Ա. Սարաճեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի Սեպտեմբեր 1940 թուականի վախճանումէն ետք, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ նորահաստատ Անթիլիասի Կաթողիկոսութեան Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճարին մէջ, 1943 թուի Մայիսի 10-ին, Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս ընտրուեցաւ 75 ամեայ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսեփեանց, Ամերիկայի Հայաստանեայց Եկեղեցոյ Արեւելեան Թեմի Առաջնորդը: Ընտրեալ Հայրապետը 20-րդ դարու ամենէն զարգացած եւ ընտիր ձեռագրագէտ արուեստաբան հոգեւորականն էր, որ Էջմիածնի Գէորգեան Հոգեւոր Դեմարանը աւարտելէ ետք իր համալսարանական ուսումը կատարելագործած էր Գերմանիոյ Պերլինի, Լայփցիկի եւ Հալլէի համալսարաններուն մէջ, Մլրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինութեամբ:

Գէպի Կիլիկեան Աթոռ

Որպէս Հայրապետական Նուիրակ Ամենայն Հայոց S. S. Խորէն Ա. Մուրատբեկեան Կաթողիկոսին, 1935 թուականէն ի վեր Գարեգին Արքեպիսկոպոս հեռացած էր Հայաստանէն ցկեանս պահելով իր անդամակցութիւնը Մայր Աթոռի միաբանութեան: Ընտրեալ Կաթողիկոսին ժամանումը Կիլիկեան Աթոռ ուշացաւ երկու տարիով՝ «ի հետեւանս այլ եւ այլ պատճառանաց զորս ոչ կարենք մի առ մի թուել աստի», ինչպէս ինք կը գրէր իր անդրանիկ կողակիին մէջ:

1945-ի Յունուար 21-ին Գարեգին Արքեպիսկոպոս, ընկերակցութեամբ Անթիլիասի Կիլիկեան Աթոռի դպրեվանքի անդրանիկ սան Դերենիկ Վրդ. Փոլատեանի, ծովու ճամբով Նիւ Եորքէն

երկար ու փոքրկալից ճամբորդութենէ ետք, համաշխարհային Բ. պատերազմի վտանգալից տարիներուն, կը հասնէր Փոքր Սայիտ, Եգիպտոս, ապա Գահիրէ, ուր ամպիովանիի տակ «Հրաշափառ»ով մուտք կը գործէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ մայր եկեղեցին Առաջնորդ S. Մամբրէ արքեպիսկոպոս Սիրունեանի գլխաւորութեամբ: Թափօրին մաս կը կազմէին ազգային վարժարաններու աշակերտութիւնը, ընդ որս եւ պատանի Դանիէլ Արզումանեան, տողերս գրողը, որոնք «Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ» երգակցութեամբ, առաջին պատեհութեամբ կը տեսնէին Հայոց Ընտրեալ Հայրապետը:

Երուսաղէմի վրայով, ուր հայրապետական շուրջով կը դիմաւորուէր S. Կիւրեղ Բ. Հայոց Պատրիարք Իսրայէլեանի եւ միաբանութեան կողմէ, Գարեգին Արքեպիսկոպոս 1945 Մարտ 23-ին կը հասնէր Անթիլիաս: Երուսաղէմէն իրեն կ'ընկերակցէին Կիլիկեան Աթոռի միաբաններէն Եփրեմ Արքեպս. Տոհմունի, Զարեհ Ծ. Վրդ. Փայասլեան եւ Դերենիկ Վրդ. Փոլատեան: Անթիլիասի մէջ Գարեգին Հայրապետ կը դիմաւորուէր Կաթողիկոսական Տեղապահ S. Խաղ Արքեպիսկոպոս Աջապահեանի եւ Միաբանութեան կողմէ, եւ «Հրաշափառ»ով մուտք կը գործէր Ս.Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճար: Տեղապահը իր բարի գալուստի խօսքով կը հրաւիրէր Ընտրեալ Հայրապետը «թագաւորելու ո՛չ աւերակաց վրայ եւ ո՛չ ալ ջախջախուած Աթոռի վրայ, այլ աստանդական թափառումէ ետք ինքզինք վերագտած եւ վերակերտած Անթիլիասի ծովափին վրայ՝ յաջորդելով Սահակ, Բարզէն եւ Պետրոս մեծագործ Հայրապետներուն»:

Չեռնադրութիւնն ու Օծումը

Գարեգին Հայրապետի կաթողիկսական

ձեռնադրությունն ու օծումը տեղի ունեցան հանդիսատար իրադրություն մէջ 1945 թուի Ապրիլի 8-ին: Շաբաթ երեկոյ, ի ներկայութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վեց եպիսկոպոսներու, Ընտրեալ Կաթողիկոսը կատարեց հայրապետական իր ուխտը Մայր Տաճարին մէջ, խոստանալով «յանձն առնուլ զպաշտօն զայս եպիսկոպոսապետութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ եւ բոլորապատու նուիրմամբ ընծայել զանձն իմ յանվար կատարումն Աստուածադիր օրինաց եւ կաթողիկոսական պարտոց»:

Կիրակի առաւօտ հանդիսատար բափօրը կազմուեցաւ Կ. Պոլսոյ նախկին Պատրիարք Զատեն Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեանի հանդիսապետութեամբ եւ մասնակցութեամբ Կիլիկեան Աթոռի Տեղապահ Խաղ Աջապահեան Արքեպիսկոպոսի, Լիբանանի Կաթողիկոսական Փոխանորդ Արտաւազ Սիրմէեան, Իրաքի նախկին Առաջնորդ Ռուբէն Մանասեան, Դամասկոսի Կաթողիկոսական Փոխանորդ Եփրեմ Տոհմունի, եւ Եգիպտոսի հայոց Առաջնորդ Մամբրէ Սիրունեան արքեպիսկոպոսներու:

Եպիսկոպոսներու ընտրեալ այս փաղանգը նախախնամական, պատմական, եւ ճակատագրական ներքին աղերս մը ունէր հանդիսութեանց հետ, երբ նկատի առնենք իւրաքանչիւրին անցեալը: Հոն էր Էջմիածնի հարազատ զուակ, Սարդարապատի մարտին հերոս ու մեծ հայրենասէր Գարեգին Հայրապետ եւ իրեն միաբանակից Ռուբէն Մանասեան Սրբազան: Հոն էին Արմաշի Դպրեվանքի անդրանիկ եւ կրտսերագոյն սաները՝ Զատեն Պատրիարքն ու Մամբրէ Սրբազան, ինչպէս նաեւ Սիսի հնադարեան Կաթողիկոսութեան երկու հաւատարիմ միաբաններ՝ Աջապահեանն ու Տոհմունին, որոնք պատմական ուղիղ կամուրջը կը կազմէին Սիսի եւ Անթիլիասի միջեւ: Իսկ Արտաւազ Սիրմէեան, ձեռնադրում արձակական Գնէլ Գալենքեարեան եպիսկոպոսն, Կիլիկիոյ կարեւորագոյն Բերիոյ թեմը ծաղկեցնող Առաջնորդն էր՝ յետ-եղեռնեան տարիներուն:

Հայրապետական Անդրանիկ Պատարագ

Եպիսկոպոսներու չափազանց քիչ թիւը թէ՛ Մայր Աթոռէն ներս, ուր միայն Տեղակալ Գեորգ Արքեպիսկոպոս Չեօթքճեան կը մնար առանձինն, ո՛չ իսկ եպիսկոպոս մը իր կողքին, եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ, ուր մնացեալ ընտրանին կը պահպանէր աւանդը այնքան հաւատարմօրէն, կրցած էր Անթիլիաս բերել որակով բարձր եւ ներկայացուցչութեամբ նախախնամական յիշեալ վեց եպիսկոպոսները, պատիւը ընծայելու արժանատրագոյնին՝ Յովսէփեանց Գարեգին Ա. Կաթողիկոսին, յառաջացեալ եւ այլապէս կորովի իր տարիքին:

Գարեգին Հայրապետ ինք մատոյց Ս.

պատարագը եւ կանոնական պահուն ծնկաշոր ստացաւ հայրապետական ձեռնադրութիւն զինք շրջապատող վեց եպիսկոպոսներէն: Իսկ «Ռոջոյն»ի պահուն ընթերակայութեամբ Եղիշէ Վրդ. Տէրտրեանի եւ Զարեհ Ծ. Վրդ. Փայասլեանի ստացաւ սրբալոյս միտոնի օծումը, գոր իր գազաքին հեղուց Զատեն Պատրիարք, երբ խաչածեւ օծմամբ եպիսկոպոսները տարածեցին զայն Հայրապետի գազաքին:

Հայրապետական Պատգամ

Օծումէն ետք, Գարեգին Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսը կրօնաշունչ իր քարոզին բնաբան ընտրեց «Տէր հովուեսցէ զիս եւ ինձ ինչ ոչ պակասեսցի» սաղմոսը: «Նեղութեան օրերուն արտասանուած այդ աղաղակը այսօր մեր նոր կոչման եւ պաշտօնի նուիրագործման այս րոպէին կենդանանում է մեր հոգու մէջ», հարցադրելով թէ «պիտի կարողանա՞նք օգտակար լինել մեր եկեղեցուն, որ յոյսերով յառել է իւր աչքերը մեր գալստեան»: Վկայակոչելով Հայ Եկեղեցւոյ իին եւ նորագոյն ջախակիրները, անոնց անփոխարինելի գործերն ու արդիւնաւէտ վաստակը, «քրիստոնէական սիրոյ իրականացման եւ աստուածահաճոյ հաստատութիւնների հիմնադրման» որքանով որ ինք պիտի կարենար կատարել իր պարտը:

Քաջ Հովիտին ապաւինելով, Գարեգին Ա. Կաթողիկոս կը կրկնէր Առաքելին յորդորը՝ «Եթէ Աստուած մեր կողմը լինի», ինչպէս եղաւ մեր հայրերու կողքին ամենաձանր նեղութեանց եւ փորձութեանց օրերուն, երբ անհրաժեշտ էր պաշտպանել հայոց կրօնքն ու խղճի ազատութիւնը, հայրենիքն ու մշակոյթը, վկայակոչելով յատկապէս Վարդանանց հերոսները, «Ի՛նչ դժուարութիւն կարող է կանսցնել մեզ մեր օրերին ի սիրոյն Քրիստոսի»:

Նոր Երջան

Գարեգին Ա. Կաթողիկոսի զահակալութեամբ նոր շրջան մը սկիզբ առաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն ներս ինչպէս անձնապէս վկան ըլլալու երջանկութիւնը ապրեցայ ես իմ ուսանողութեան շրջանին, մինչեւ մեր Ընծայարանի երկրորդ տարին, երբ վախճանեցաւ Մեծ Հայրապետը: Անթիլիաս հասած էր անսովոր տաղանդով, պատրաստութեամբ, խանդով եւ անհամեմատ հայրենասիրութեամբ լեցուն հոգեւորական մը, որ Աթոռն ու Դպրեվանքը պիտի վերածէր իսկական հոգեւոր կրթարանի եւ մշակութային «շկոյալի» մը, ինչպէս ինք կը սիրէր որակել: Արտասահմանի ուշադրութիւնը պիտի դառնար ու կեդրոնանար Անթիլիասի վրայ: Եթէ Արմաշական մեծոգի առաջնորդները՝ Բարսեղ

Արոտակից Կաթողիկոս, Շահէ Արք. Գասպարեան եւ Փառէն Եպիսկոպոս Մեյրոնեան Անթիլիասը կերտեցին Սահակ Բ. եւ Պետրոս Ա. Հայրապետներու տարիներուն, Էջմիածնի զառակ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանց եղաւ ստեղծագործող ուժը նոյն Արոտին:

Անդրանիկ Կոնդակ

Գարեգին Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս գրաբար լեզուով իսկոյն գրեց իր Անդրանիկ Կոնդակը՝ «յառաջին ամի արոտակալութեան Մերում»: Յիշատակելէ ետք իր ճանբորդութիւնն ու Երուսաղէմի պատմական այցելութիւնը, իր կաթողիկոսական օժան կ'անդրադառնար աղաչելով հաւատացեալ ժողովորդին «աղօթել առ Աստուած օգնական լինել նուաստութեանս առ ի կատարել գնոյրականն Մեր ծառայութիւն ի տանն Տեսոն յայսմ դժուարին պաշտաման»: Իր խօսքը ուղղելով Կիլիկեան վարաբանի ժողովորդին, լսեցէք որդեակք ինձ, կ'ըսէր, որ համաշխարհային առաջին պատերազմի հետեւանքով «վիրաւորեցաւ ազգ մեր համայն, հողմացրիւ եղեւ եւ Տունն Կիլիկիոյ», որուն վերքերը շինարար գործքով բուժելու համար Հայրապետը յորդոր կը կարդար բոլորին «առ ի պահպանութիւն եւ ի զարգացումն հոգեւոր բարեաց»: Հոգեւոր բարիք ըսելով գիտնական Գարեգին Կաթողիկոսի մտքին մէջ կը ցոլանար Հայ Եկեղեցին իր լեզուով, գրականութեամբ, մշակոյթով եւ բարեգործական հաստատութիւններով, որոնց վրայ կ'աւելցնէր հայ մամուլը իր առօրեայ լրագրութեամբ, որոնք միասնաբար «ունին առաքելութիւն եւ կոչումն որ բարձր է յայս Մեր ի գործ ժողովրդական դաստիարակութեան»:

Գարեգին Հայրապետ իր Կոնդակով կը յորդորէր իր հաւատացեալ հօտին չմոռնալ թէ մեր ազգի միակ «կենդանի ծառին» ոստերն ենք բոլորս, որ կը բնակինք հայրենիքի եւ սփիւռքի մէջ, եւ երկուստեք հաւատարիմ մնալու ենք թէ՛ հայրենիքի եւ թէ՛ արտերկրի հիւրընկալ մեր երկիրներուն հանդէպ: Իր վերջին խօսքով Հայրապետը կը յորդորէր «զամենեսին հայրական սիրով պահել զաւանդութիւնս հարցն մերոց, սիրել զազգ մեր եւ զեկեղեցի», ըլլալ երկիրոյս, բարեպաշտ, պարկեշտ, ընտանեսէր, որպէսզի բոլորին կեանքը օրինակ դառնար դրացի պետութեանց ժողովորդներուն, «զի փայլեսցէ անուն եւ նկարագիր ժողովրդեանս»:

Վարսունամեայ Յորելեան

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն ու Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը հանդիսատր իրադրութեան մէջ 1947 թուին նշեցին Կիլիկիոյ Շնորհագարդ Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Կաթո-

ղիկոսի ծննդեան 80-րդ, գիտական գործունէութեան 60-րդ, եւ քահանայական ձեռնադրութեան 50-րդ տարեդարձները: Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոսը յատուկ Կոնդակով շնորհատրած էր իր հոգեւոր եղբայրը, սննդակիցն ու դասակիցը ի Մայր Արոտ, ուր երկու վաղեմի դասընկերներ ճակատագրականօրէն հասեր էին Հայ Եկեղեցոյ բարձրագոյն դիրքերուն՝ ի սպասատրութիւն Սուրբ Եկեղեցոյ:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը աննախընթաց պատիւ մը կ'ընէր Գարեգին Ա. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, եւ «ի տրիտուր Չեր անձնական բարձր արժանիքների, տալիս ենք Շնորհագարդութեանդ անձնական իրաւունք կրելու Չեր վեղարի վրայ աղամանդեայ խաչ, հաւատալով որ դորանով Մենք ժողովրդի եւ հոգեւորականութեան ցանկութեան արտայայտիչն ենք հանդիսանում»: Անձնական իրաւունքի առանձնաշնորհը յայտնապէս կը սահմանափակէր մնան բացառիկ արտօնութիւն մը, վերապահելով վեղարի խաչի գործածութիւնը մի միայն Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Կաթողիկոսին: Յորելեար Հայրապետը կը յատկանշուէր այլապէս նաեւ «եկեղեցաշէն, հայրենասէր, առաքինի եւ շիտակ եկեղեցական», յայտնի գիտական օտարազգի շրջանակներուն մէջ: «Ղարաբաղի սիգապանձ լեռների այս կորովի զառակը», ինչպէս գրեւ էին յայտնի խմբագիրներ, շրջեր էր աշխարհի չորս ցամաքամասերը, տալով ինչ որ անձ մը չէր կրնար տալ իր բովանդակ կեանքի ընթացքին:

Յորելեանական հանդիսութիւնները տեղի կ'ունենային Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ժողովարահին մէջ 1947 Յունուար 12-ին, ուր զվխատր բանախօսը կ'ըլլար Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարք Կիւրեղ Բ. Իսրայէլեանի ներկայացուցիչը՝ Լուսարարապետ Տիղիշ Վրդ. Տէրտերեան:

Ակադեմական Գնահատանք

Յորելեանական հանդիսութիւնները արձագանգ գտան Պեւնիզայի մէջ Արքայական Ակադեմիայի Նախագահ Հանրի Կրեկուարի կողմէ որ ի պատիւ Գարեգին Վեհափառ Հայրապետին ճառ մը արտասանած է հաստատելով որ «Չեզի հետ է ամբողջ համալսարանական եւ ակադեմական Պեւնիզան, երբ այսօր մեծ աստիճանատր մը կը մեծարէք՝ յանձին Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանցի որ դպրութեան մարդ մըն է եւ եկեղեցոյ մարդ մը, եւ տակաւին գիտութեանց մարդ մը, խորունկ եւ նուրբ ճանաչող մը ձեր ազգային արունեստին»: Ականատր փիլզանդագէտը Հայրապետին մէջ կը ճանչնար «համաշխարհային արժէք ունեցող հերոս մը»:

Կլէնտէյ, Գալիֆորնիա
21 Յունիս 2017

Կ Ե Լ Յ Ա Ղ Ա Յ Ի Լ

ԾԱՂԿԱԶԱՓԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Չենոք Քինյ. Նալպանտեան

“À force de choisir, on prend souvent le pire”.

«Շատ անգամ մարդ ընտրելով-յոռեգոյնը կ'առնէ»:

Նամայն աշխարհի առեւտրական մեծագոյն շահաբեր գործերէն մէկը ծաղկավաճառութիւնն է: Ծաղիկը կը գործածուի բազում առիթներով, ինչպէս՝ ծնունդ, տարեդարձ, մկրտութիւն, նշանտուք, պսակ, խրախճանք, ինչպէս նաեւ կը ծառայէ իբրեւ զարդարանք՝ սեղանի, ճաշասեղանի, գրասեղանի, զարդասեղանի եւն: Ծաղիկը կը խորհրդանշէ սէր, յարգանք, շնորհատրանք, ուրախութիւն, գեղագիտական ճաշակ: Ծաղիկը, սակայն, կը գործածուի նաեւ ոգեկոչելու յիշատակը մեր անդարձ մեկնողներուն, անոնց ապրած կեանքին, գործունէութեան, թողած տպաւորութեան: Ծաղիկը կու գայ անթառամ պահելու անոնց յիշատակը: Առ ի տրիտուր հանգուցեալին կենաց օրերուն, վաստակին, բարի անունին, հարազատներ, բարեկամներ, ծաղիկ կամ ծաղկեպսակ կը բերեն եկեղեցի, ուրկէ այնուհետեւ կը փոխադրեն գերեզմանատուն եւ կը գետեղեն գերեզմանին վրայ:

Այս բարի սովորութիւնը բաւական արմատացած կը թուի ըլլալ այժմ մեր ժողովուրդին մէջ եւ հետզհետէ կը տարածուի ու կը խորանայ:

Բնական է, որ կարելի չէ թերգնահատել ծաղիկներու առկայութիւնը, դրական ազդեցութիւնը եւ հրաշալի տպաւորութիւնը մեր կեանքէն ներս: Երկնեքանգ ու հոտաւետ ծաղիկները ունին խօսուն լեզու. անոնք լռելեայն կը հաղորդակցին մեզի հետ իրենց բուրմունքով ու անման տեսքով: Մարդս կը դիտէ զանոնք եւ հիացմունք կ'արտայայտէ որովհետեւ կը պարփակեն ոգեկանութիւն, կենսունակութիւն, բնական յառաջանդի: յոժ: Դարերէ ի վեր մարդս եղած է սերտ բարեկամ ծաղիկին. զայն ոչ միայն դիտած է, այլեւ՝ բռնած, հոտոտած, շոյած ու փայփայած, հոգատարութիւն ցուցաբերած: Ծաղիկները յատուկ գուրգուրանքի արժանացած են իբրեւ շնչող, կենդանի տարրեր մայր բնութեան: Հողի ծոցէն ծնունդ առած ծաղիկները մարդկութեան անոյշ ժպիտ պատճառած են եւ հոգոյ անասնման զուարթութիւն: Այս ապրող «էակները» մօտ եղած են մարդուն սրտին, եւ ամէն առիթով, անոնք ներկայացած են բերելու բերկրութիւն, մխիթարութիւն: Ծաղիկներու տարբեր գոյները խորհրդանշական իմաստ մը կը կրեն: Այսպէս, կարմիր վարդը կը խորհրդանշէ բուռն սէր, վարդագոյնը՝ բարեկամութիւն, կարմիր եւ ճերմակը՝ միութիւն, իսկ արեւածաղիկը՝ պաշտամունք եւ այլն: Հետեալբար, ծաղիկները անբաժան ու յաւիտենական

բարեկամներն են մարդուն:

Սոյն գրութիւնը կը միտի ոչ թէ դադրեցնել ծաղիկի գործածութիւնը մեր կեանքի զանազան հանգրուաններուն, այլ՝ առաջըր առնել ծաղիկներու վրայ մսխում մեծամեծ գումարներուն, որոնք կրնան այլապէս գործածուիլ բարի նպատակներու՝ յատե՛ր ժացնելով նոյնիսկ հանգուցեալին անունը:

Մեր ընթացիկ կեանքին մէջ շատ են դէպքերը, ուր ծաղկեպսակներուն վրայ ծախսուած գումարները հասած են տասնեակ հազարաւոր տողարներու: Եւ երեւակայել, որ այդ ծաղկեպսակները միօրեայ կեանք ունին ընդամենը՝ արեւու կիզիչ ճառագայթներուն ներքոյ ...: Նոյնն է նաեւ պարագան հարսանիքներու, ուր ճաշարահը ամբողջութեամբ զարդարուած կը գտնենք ծաղիկներով՝ մսխումը հասցնելով իր գագաթնակէտին:

Մեր հաւատացեալ ժողովուրդը պէտք է լաւ գիտակցի որ հայոց կարիքները բազմազան են ամէն մարդի մէջ եւ ամէն քայլափոխին՝ թէ՛ հայոց աշխարհի մէջ եւ թէ՛ սփիւռքի տարածքին: Կարիք կայ օգնելու, օրինակի համար, ծնողազուրկ զաւակներու, որոնք աննպատակօրէն կը թափառին ամենուրեք եւ երդիք մը չունին իրենց գլխավերելը: Ուսման գետնի վրայ հսկայական գումարներ են հարկաւոր դպրոցներ բանալու հայրենի երկրի ամէն ծագերը եւ զանոնք օժտելու նոր սարքաւորումներով եւ գիտութեան ընձեռած արդիական միջոցներով: Ծովածաւալ կարիքներու շարքին նշենք անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի եւ Արցախի մէջ նոր բնակարաններու, ծերանոցներու, արքատանոցներու, որբանոցներու, հիւանդանոցներու, բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններու, գրադարաններու եւն: Մեծ գումարներ են անհրաժեշտ բարելաւելու մեր բանակայիններու կեանքը, անոնց սնունդը, հոգատարութիւնը, որպէսզի մեր քաջարի մարտիկներուն կեցութիւնը ծառայական դաշտէն ներս ըլլայ հաճելի փորձառութիւն:

Յիշել է պէտք, որ բացի հայրենիքին օժանդակելու միջոցէն, մենք ունինք նաեւ սփիւռքի իրականութիւնը, ուր նիւթական կարիք ունին հայ ամենօրեայ վարժարանները, եկեղեցիները, կրթական, բարեսիրական բազմաթիւ հաստատութիւնները, ուսանողական հիմնադրամները, գրատրպութեան հիմնադրամները, եւ այլն:

Արդ, ինչո՞ւ ընտրել ազգաշէն ծրագիր մը եւ չօգնել անոր յառաջացման ու ծաղկման: Ինչո՞ւ քրտինքով ու արեան կաթիլներով վաստակուած դրամը ծախսել ծաղիկի վրայ, որուն կեանքը խիստ կարճատեւ է:

Ծաղկեպսակներու եւ ընդհանրապէս ծաղիկներու վրայ հսկայական գումարներու վատնումը մեղք է, վասնզի մեր հոգեւոր կարիքները կը բարձրադադակեն եւ զմեզ զգաստութեան ու խելամտութեան կը հրաւիրեն: Այստեղ խնդրոյ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

**ԵՂԻՎԱՐԴԻ «ԱՊՐԻԼ 24»
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ**

Ներսես Արղ. Ալոյեան

«Ապրիլ 24-ը եղբրական ժառանգութիւնն է մեր անցեալին, իսկ իր լուսատըր ու անմեռ յիշատակը մեր մէջ ապրեցնելու գործը գերագոյն պարտականութիւնն է մեր ներկայ սերունդին»:
ԵՂԻՎԱՐԴ.

առարկան ոչ այնքան ծաղիկն է որքան չափի զգացումի պակասը: Մարդս եթէ կորսնցնէ իր չափատրութիւնը կամ հաւասարակշռութիւնը, ապա կ'անցնի ծայրայեղութեան, որ անշուշտ, վնասակար է:

Մեր հանրաճանաչ դերասաններէն՝ Պետրոս Աղամեան, երբ իր մահկանացուն կնքեց, անոր բաղման առիթով այնքան ծաղկեպսակ նուիրած էր Հայ ժողովուրդը, որ յաջորդ օրն իսկ յունական բերքերը այսպէս արծագանգեցին՝ «Եթէ այդ ծաղկեպսակներուն վրայ ծախսուած դրամները դերասանին նուիրուէին իր կենդանութեանը, ապա ան ողջ կ'ըլլար հիմա»: Այս խօսքերը ատելի բան իրական են, վասնզի անցած են կեանքի բուրայէն: Անցեալի մեր հէք գողոնները, մտատրականները, արուեստագէտները, ամէնքը առանց բացառութեան, արծանացած են այս դժխեմ ճակատագրին: Անոնք վաղ ու դառն մահ ճաշակած են վասնզի մեր ազգին զաւակները թողլքած են զիրենք, անտեսած ու մոռցած: Մահէն ետք ցուցաբերուած յարգանքի պէտք չունին մեր մեծութիւնները, երբ անոնց կենդանութեան կը զլացուի դոյզն բարիկամեցողութիւն, զնահատութիւն, օգնութիւն:

Արդ ուրեմն, փոխան ծաղկեպսակի, մեր ժողովուրդը թող ունենայ հեռատեսութիւնը եւ բարեմտութիւնը անմահացնելու յիշատակը հանգուցեալին՝ հայրենիքին օժանդակելով՝ բարեսիրական, օգտակար, ազգաշէն գործ կատարելու, եւ ոչ թէ իր ունեցած նիւթական միջոցները յումպէտս վատնելու:

Մենք յոյժ կը հաւատանք որ մեր ժողովուրդը հետզհետէ պիտի չափաւորէ իր զգացումը եւ զիտակցի, որ չարքաշ աշխատանքով եւ տքնումով ձեռք բերուած գումարները բարոյապէս կարելի չէ յօդս ցնդեցնել, այլ հարկ է զանոնք գործածել օգտակար ծրագիրներու վրայ՝ օգնելով վերելքին մեր ազգին եւ սատար հանդիսանալով անոր բարձրացման:

Ո՛վ Հայորդի, էական պարտականութիւն համարէ յիշատակի ճրագ մը վառել ի Հայրենիս ...:

Քանի՞ հազար ընտանիք երդիք մը կ'ունենար իր զլխուն վրայ...

Եղիվարդը հայ քնարերգութեան նշանաւոր դէմքերից է, որ բախտ է ունեցել գրեթէ կէս դար շարունակ ապրել ու ստեղծագործել իր ականաւոր ժամանակակիցների՝ Յակոբ Օշականի, Վահան Թէքէեանի, Բենիամին Նուրիկեանի, Անդրանիկ Անդրէասեանի, Արամ Հայկազի, Վահէ Հայկի եւ ուրիշների կողքին՝ մասնակից լինելով մեր բանաստեղծական մտքի զարգացմանն ու նրա զօրացմանն առաջընթացին:

Եթէ փորձենք ուրուագծել Եղիվարդի կերպանկարը, ապա պիտի նշենք, որ նա բացարձակ անհատականութիւն էր, որի խօսքը՝ գործի ծաղիկն էր: Նրա տաղանդի աչքի զարնուող իւրայատկութիւնը ազնուութիւնն էր ու անկեղծութիւնը: Իր կոչումով, իր ճակատագրով, իր ամբողջ կեանքով ու աշխատանքով անմիջական շառաւիղն էր իր նախորդների, նրանց մեծ գործի շարունակողը, բարդ ու դժուարահաճ սփիւռքահայ աշխարհում:

Իր ողջ կեանքի մեծ մտահոգութիւնը ջլատուած ուժերով, փշուր-փշուր, աշխարհով մէկ ցրուած, անկայան, անապաւէն, անյոյս, անհեռանկար սփիւռքահայ իրադրութիւնն էր, օտարակույ ովկիանոսներում հայածին տաղանդների կայծկլտալով սուգուելու ցար, հնարատրը փրկելու, անհնարինը իրականացնելու մշտական հոգսը այրուել է շարունակ նրա հայրենասէր հոգում, նրա հնարամիտ, ամենուրեք օգնող ու հասնող նրա գործարար կեանքում, խորունկ դաւանանք, կամք եւ ոյժ է դարձել ու տաք սնունդ է տուել նրա գրական զօրաւոր տաղանդին:

Իր բարդ ճակատագրով, մարմանդ ու յախտոն այրումների մէջ, իր բարդ ու դժուարին կեանքով Եղիվարդը ստեղծել է մի սրտայորդ ու հարուստ գրականութիւն, ստեղծել է հայրենաշունչ ու հայրենապինդ գործերի մի գունագեղ շարան, մի բանկ հարստութիւն: Փորձել է մեր հոգեւոր-մշակութային անդաստանին նոր շունչ տալ, զօրացնել հայի հաւատքը եւ ոգին: Եւ ինչ էլ երգել է նա՝ հայրենի սէր, ներանձնական զգացումներ, հաւատքի ոյժ՝ համամարդկային գաղափարներ է

արտայայտում: Այդպես է, ճշմարիտ ազգայինը նաև միջազգային ու համամարդկային է:

Հինգ տարեկանից անցել է Եղեռնի արհաւիրքներով, գրկուած ճնողներից, բոլոր թանկ հարազատներից, ծանր կորուստների մշտական կսկիծը մատղաշ սրտի մէջ, նետուել է նա որբանոցից-որբանոց: Մեծացել, ամրացել է օտար ավերի անկայուն մթնոլորտում եւ դիմացել յարավոփոխ եղանակներին:

Աշխարհով մէկ սփռուած իր վտարանդի ժողովրդի մշտական ցաւերն ու խորունկ խնդիրները տուել են նրան ընկալող տաք սիրտ. դառն ու դժուար կեանքը տուել է նրան արթուն թափանցող միտք ու տոկունութիւն. մեծ կորուստների ծանր կսկիծը տուել է նրան անգիջող ոգի. մեր ամբողջ պատմութիւնը տուել է նրան իմաստուն դասեր ու փորձառութիւն: Եւ այս ամէնով ամրացած, բանաստեղծ գործիչը իր ամենօրեայ հոգսերի հետ միասին գործի է դրել իր գորատոր գրիչը, ստեղծելով բաւական հարուստ մի գրականութիւն, որի հիմնական մոտիվը մարդու հաւատն է ու ոգու մեծութիւնը:

Իր սկզբնատրման շրջանից՝ 20-րդ դարի 40-ական թուականներից սկսած՝ Եղիվարդի բանաստեղծութեան գլխաւոր իւրայատկութիւնը «օրինազանցութիւնն է», որ նոր ժամանակ է ստեղծում, այնուհետեւ՝ անհատական սուր ներքին տեսողութիւնը, որ, սահմանազանցելով «կարգը», նոր կարգ է սահմանում: Նրա անցած ճանապարհի վայրկեաններն անգամ ապրուած են նրա բանաստեղծութեան մէջ, ժամանակի նշաններն արտայայտուած՝ նրա գրքերում:

Եղիվարդի բանաստեղծութեան ժամանակը երէկն է, այսօրը եւ գալիքը: Մի ամբողջ յախտնութիւն, որ կերտել է բանաստեղծը իր գրականութեամբ, մեր բանաստեղծութեան հարստութիւնն է, անցնջելի հետքը: Բանաստեղծի այն նոր կերպարը, որ ստեղծել է Եղիվարդը դեռևս «ժողովական Գիշերները» բանաստեղծութեամբ, ոչ թէ ժամանակի կեղծ երկուորեակն է, այլեւ կրում է իր մէջ ժամանակի ամբողջութիւնը՝ իրականանհերքելի, ողբերգական:

Եւ Եղիվարդն են այս գիշեր.
Կեցած Սիոն լեռան վերեւ,
Իբրեւ պահնորդ ու պահապան
Սուրբ Յակոբայ ժառանգութեան,
Որուն վրայ սլաքն ոսկի
Մարդոց սրտին,
Կը ծածանի երանագին:
Անուշութիւնն այս ամենուն,
Բաժակ մ'արցունք բռնած աչքիս,
Լուռ կը նայիմ անցեալներուն
Ոսկեպարան:
Գեղեցկութիւնն այս ամենուն,
Գործն է բազկին նախնիքներուս,
Բխած սրտէն անոնց հրաշք...

Եթէ «Մագբաղինէն Մեղրամոմէ»ն ռումբի ուժգնութեամբ շեփորեց Եղիվարդի մուտքը հայ բանաստեղծութեան անդաստան, եթէ «ժողովական գիշերներ»ը եկան այդ տաղանդի տոկունութիւնն ու իրաւացիութիւնը երկրորդելու, «Ապրիլ 24»ը, սակայն, եկաւ հայ բանաստեղծութիւնը օժտելու աննախընթաց պատգամով ու յիշեցնելու հանրութեանը 100-ամեայ ցաւի՝ Մեծ Եղեռնի եւ մեր մէկուկէս միլիոն «գարնանամահ վկաների» կարմիր նախնիքի մասին:

«Ապրիլ 24»ը սովորական բանաստեղծութիւնների հատոր չէ, այն հասկանալու համար անհրաժեշտ է ծանօթ լինել Եղիվարդի ստեղծագործական աշխարհին, ոճին, իմացական եւ գաղափարական ուղղութեանը:

«Ապրիլ 24»ը բաժանում է չորս գլխաւոր մասերի:

«Հայրենական» բաժինը, որ բաղկացած է 25 բանաստեղծութիւնից, բացում է ձօներգային բնոյթի հայրենասիրական՝ «Ապրիլ 24», «Եղերեզ», «Երկու Կարաւաններ» երկարաշունչ ողբերգերով, իսկ մնացեալը Երեւանին, Ղարաբաղին, Արարատին, Լեւինականին, Պաղեստինցիներին նուիրուած ձօներգեր են:

«Ապրիլ 24» բանաստեղծութիւնը ամբողջովին տոգորուած է անսահման ցաւով, որը իւրօրինակ պատկերումով հեղինակը տեսանելի է դարձնում եւ ընթերցողի հոգում արթնացնում ցասման ու վրէժի շունչը.

Ու կը պայթին հրազէններ,
Կրակ-կրակ, կամար-կամար:
Կը բարձրանան այս ու այն կողմ
Մարսափահար երեւոյթներ, դէմքեր, աչքեր,
Չերթ կտորներ, ալիքներու,
Հարուածին տակ կապարներու,
Հովին ներքեւ կը դողողան պահ մը անոնք,
Ու կը թափին նորէն գետին...

Եղիվարդի ցանկութիւնն էր գրական էջերով ամբողջացնել հայ հերոսների կերպարները, եւ խօսելով նրանց գոհողութեան ոգու մասին միշտ ասում էր. «Հայ գրականութիւնը տակաւին իր տուրքը չէ վճարած այդ հերոսական մարտիկներուն»: 1988-ի Ղարաբաղեան դէպքերը շատ բան խորտակեցին իր մէջ եւ նա մարտի դաշտ հանելով իր գորեղ գրիչը՝ ձօներգ-կոչ ուղղեց «Ղարաբաղի հայորդիներին»:

Ղարաբաղի հայորդիներ,
Ունեցէ՛ք սէրը ձեր հողին,
Ոչ թէ տօգոյն յուշի նման,
Այլ տեսիլքի պէս լուսավառ:
Մի՛ բողոք զայն բախտին լըքուած
Անտեր կալուած:
Հայու նման կանգնեցէ՛ք դուք
Այս աշխարհի խղճին վրայ,
Ազատութեան իբրեւ արձան:

Իր ստեղծագործութիւնների մեծ մասի նիւթը նա ընտրում էր Սուրբ Գրքի գլխաւոր դրուագներից, տալով իր հերոսներին եւ գործող անձանց մօտ ժամանակների մարդկանց կեանքն ու ոգին, մէջտեղ դնելով իրեն յուզող այսօրուայ հարցերն ու խնդիրները: Սա գրական ընդունում է ան է, սակայն հեղինակը օգտագործում է այն իր գրադնունքի ու իր կեանքին բնորոշ գծերով:

«Սուրբ Գրական»՝ բիրիական քեմաները բանաստեղծը մշակել է Մեսրոպեան հարուստ ու յստակ լեզուով, կենդանի պատկերներով, տաք-տաք բրբռում ու լեցուն կեանքով, իր Մեսրոպեան ընթերցողի համար: Վերցնելով հեռաւոր անցեալի քեմաները, բանաստեղծը իր արուեստով տալիս էր այսօրուայ գոյն ու երանգ, բնական մարդկային մտորումներ, ցաւեր ու խնդիրներ, ժամանակի շնչառութիւն, սիւնգամայն պահելով սրբազան վեհութիւնը, դրանով ցոյց տալով իր նախընտրած քեմաների խորը մարդկայնութիւնը:

«Սուրբ Գրական» քեմաներից է «Օրօր» բանաստեղծութիւնը, որտեղ մանկացած Աստուծու համար գողտրիկ օրօր են երգում մանուկ չեղած հրեշտակների բերանները, որպէսզի լուսածին մանուկ Յիսուսը անոյշ քնով արբենայ: Սակայն Յիսուսն այդ գիշեր քուն չունէր:

Օրօ՛ր մանկացած Յիսուսին համար,
Բերանէն անոնց որ մանուկ չեղան...

Օրօ՛ր լուսածին Յիսուսին համար,
Թող անոյշ քունով մանուկն արբենայ...

Օրօ՛ր որբացած պանդուխտ Աստուծոյն,
Երկինքէն իջած՝ կ'երգեն հրեշտակներ,
Յիսուս այս գիշեր ինչո՞ւ չունի քուն,
Աստղերէն անդին՝ նայուածքը սեւեռ:

«Անձինք Նուիրեալք» բաժնի ինքնատիպ բանաստեղծութիւնները ձօնուած են Հայ Եկեղեցու նուիրեալներին: Շարքը բացում է Գրիգոր Շորայակի Պատրիարքին նուիրուած բանաստեղծութեամբ: Պատմական անուրով իրեն Երուսաղէմի Ս. Աբողիս եւ նրա պայծառացմանը նուիրուած Շորայակի Պատրիարքի գործը անուրանալի է: Պարանոցին ծանր երկաթէ խաչեր ու շղթաներ, շուրթին աղօթք, աչքերն արցունքոտ նա կանգնում էր եկեղեցիների մուտքին եւ դրամ մուրում Երուսաղէմի Ս. Աբողը պարտքերից ազատելու համար: Եւ Եղիվարդը, որ նրա մեծ գործի շարունակողն էր, «Շորաներու լեզուն» բանաստեղծութեան մէջ վրձնի մի քանի հարուածով նկարագրում է ժամանակի շարաղէտ բերումների ու մարդկային ապիրատութեան դաշնակցութեամբ Երուսաղէմի Ս. Աբողի շուրջ ստեղծուած իրավիճակն ու դրանից ազատուել տենչացող Շորայակի Պատրիարքի գործողութիւնները:

Պարանոցին ծանրը երկաթ,
Շուրթին օրհնէքն,

Ան կը կենար դարպասներուն եկեղեցոյ,

Պալատներու շքեղ մուտքին:
Ո՞վ էր մուրիկն այս սրբազան,
Տարաշխարհիկ,
Որ սիրտէ-սիրտ, երկրէ-երկիր,
Քարշ էր տուեր ուղտերն իր հէք:
Չէին ճանչցած քուն ու հանգիստ
Աչրներն իր,
Ըսպասին մէջ իր Աստրծոյն
Եւ իր ցեղին,
Հրաշատիպ ու աննահանջ:

«Լերան վրայէն քերթուածներ»ը «Ապրիլ 24»ի վերջին և ամենաընդգրկուն բաժինն է՝ 41 բանաստեղծութիւններով: Շարքը հարուստ է իր այլազանութեամբ կեանքից վերցուած տարբեր երեւոյթների խոր ու գեղարուեստական վերլուծումներով: Նա յաճախ իր հոգեվիճակը շաղախել է բնութեան այս կամ այն երեւոյթին, ասես նրանից ուժ ստանալու աղերսով:

Վաքսունի սեմին՝ կեցած եմ արդէն,
Գլուխս պսակուած արծաթովն աշնան,
Հոգիէս կ'անցնի ասեղ առ ասեղ,
Մըսուք մ'անսովոր,
Իբրեւ նախերգանք մօտեցող ձմրան:
Թըռչունի թեով թրոտն ու գացին,
Օրերն իմ աղուոր,
Հովերը առին պտուղներս ամէն,
Թարմ ու հոտառատ,
Որոնցմով այնքան հարուստ էր հոգիս,
Դեռ անցեալ մնաւ:

Տաք ու գունագեղ էր նրա բանաստեղծական նկարչութիւնը: Նրա գործը ու նրբաշաղ գրիչը հարուստ ու շռայլ էր իր տիրոջ նման, յստակ ու ամրակամ, երբեմն կոշտ, յաճախ շատ հանդարտ ու մեղմախօս. բանաստեղծութիւնը ինքը՝ հեղինակն էր, իր բարի ու բուխ տողերի մէջ առատօրէն շաղ էր տալիս լեզուական իր յօրինուածքները, գիտերն ու փայլատակումները զարմանալի թեթևութեամբ ու բնական, առանց ճիգերի եւ արհեստական նօթաների: Հայոց լեզուն մի զարմանալի ոսկեշաղախ էր նրա ձեռքերի մէջ եւ լեզուաշէն բանաստեղծը ձուլում էր իր ուզած ձեւերն ու ոճերը:

Նրա լեզուն ճոխ էր, յաճախ վեհ ու բարձր, բայց ոչ երբեք վերամբարձ: Ընդհակառակը, պարզ էր ու ջերմ, ընկալուող ու համակող: Իր ազատ ու հարուստ լեզուաշաղախի մէջ, նա զարմանալի դիրտութեամբ էր դասատրում իր ձուլած բառերը, որոնք միշտ ներդաշնակուում էին ամբողջութեան հետ եւ մի առանձին հմայք էին տալիս գործին, քանի որ արւում էին բնածին ճաշակով: Նրա ստեղծած բոլոր բառերն ու հնարանքները բխում էին հէնց մայրենի լեզուի խորքում եղած հնարատրութիւններից, իսկ դա ամենաթանկն է որբէ գրականութեան համար:

Նրա գրիչը պատկանում է բոլորիս, նրա դիզած գրական հարստությունը ամեն մեկիս հարստությունն է:

Եղիվարդը իբրև ստեղծագործող, իբրև վառ անհատականություն մեր գրականության մեջ իր մնայուն տեղն ապահովել է իր անխարդախ, մեծ ու զորաւոր, ազնիւ գրիչով եւ բազում հրատարակութիւններով:

Ամփոփելով «Ապրիլ 24» բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, պէտք է ասել, որ Եղիվարդի

պերճ, տիրական, բարձրաթիչ եկեղեցականի բոլոր գրական ու հոգեկան տուրքերի խօսուն արձանագրութիւնները հենց «Ապրիլ 24» ժողովածոյի մէջ գետեղուած տասնեակ քերթուածքներն են:

«Ապրիլ 24»ը հայ բանաստեղծութեանը օժտեց աննախընթաց պատգամով եւ հանրութեանը յիշեցրեց 100-ամեայ ցաւի՝ Մեծ Եղեռնի եւ մեր մեկուկէս միլիոն «զարնանամահ վկաների» կարմիր նախճիրի մասին:

ՀԱՅՈՅ ԳՈՂԳՈԹԱՆ ՀԱՅ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

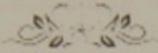

Ժանսեմ

Փօլ Կիրակոսեան

ԱՐԱՐՄԱՄԲ ՅԱՆԵՐԺԱՆԱԼՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԳԸ
ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ «ՏԱՓԱՆ ՄԱՐԳԱՐ»
ՆՈՐԱՎԷՊՈՒՄ

Տաքելիկ Մերջանեան (*)

Բանալի բառեր և արտայայտություններ. արարում, յաւերժութիւն, տափան, ազգի հատուածայնութիւն, ներքին էութենականութիւն, ազգային ճակատագիր, փտարում տէր, տառապանքի հաճոյք:

Հայոց մեծ եղեռնն իր կարմիր կնիքը քողեց ինչպէս հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-պատմական կեանքի, այնպէս էլ ազգային հոգեկերտումաժի ու բարոյականութեան վրայ: Ազդեցութիւնների դաշտից դուրս չէր նաեւ մշակութային կեանքը, տուեալ դէպքում՝ գրականութիւնը: 1915 թուականը դարձաւ այն սահմանագիծը, որից այս կողմ սկսուեւ է նոր և ոչ պակաս հզօր գրականութեան շրջափուլ՝ հագեցած արդիական բովանդակութեամբ, գաղափարա-գեղարուեստական իրողութիւնների արտայայտչաձևերով ու եղանակներով և յատկապէս կենսական հարցադրումներով: Խօսքը, իհարկէ, սփիւռքահայ գրականութեան մասին է:

Գրականագիտութեան կողմից ընդունուած այն տեսակէտը, ըստ որի՝ սփիւռքահայ նորավիպագրութիւնը արեւմտահայ համապատասխան ժանրաձևի անմիջական ժառանգորդն է, մասամբ է ճիշտ, որովհետեւ փոխուել էին ժամանակները, դրա հետ նաեւ հասարակական միջավայրն ու ազդեցութիւնների դաշտը: Եթէ 19-րդ դարի արեւմտահայ նորավեպի վրայ առկայ է նոյն ժանրաձևի ֆրանսիական մոդելի ներգործութիւնը, ապա սփիւռքահայ նորավիպագրութեան վրայ զգացուեւ է համաշխարհային, մասնաւորապէս լատինամերիկեան նոյն ժանրատեսակի ազդեցութիւնները: Արեւմտահայ նորավեպի համար առանցքային դարձած հոգեկերտումաժային դրսեւորումների արժարժումները սփիւռքահայ համապատասխան ժանրում իրենց տեղը զիջուեւ են սոցիումի բննարկումներին:

Համաստեղի (Համբարձում Կէլէնեան) նորավիպագրութիւնը էապէս տարբերուեց մինչ այդ եղած դասական նորավեպի արանդներից: Իր նորավեպերում պահպանելով արեւմտահայ, յատկապէս 19-րդ դարավերջի գրական արանդները՝ Համաստեղը դրանց զուգարեց սփիւռքահայ իրողութիւնների գեղարուեստական փոփոխությունները: Գրողի խնդրոյ առարկայ, ինչպէս նաեւ միւս նորավեպերը, ունենալով ուժացման դէմ պայքարելու հզօր ոյժ, տեսանելի են դարձնում սեփական երկրում ու նրանից դուրս ապրող հայի բնատուր, անխառն, անխաբար հոգեբանութիւնը, արարմամբ յաւերժանալու խորհուրդը, մարդու և բնութեան արտասովոր գեղեցկութիւններն ու նրանց անտեսանելի կապի խաթարման ողբերգութիւնները:

Համաստեղն այն եզակի գրողն է, որն ընդհանրապէս չկարողացաւ ընկալել և ըմբռնել արեւմտահայի և արեւելահայի տարբերութիւնը, այսինքն՝ ազգի հատուածայնութիւնը: Նա Տափան Մարգարի, Կար Ամուի, անգամ Չալօ շան և օրագիր պահող նապաստակի մէջ տեսաւ բացառապէս հային: Ըստ էութեան, սա պայմանաւորուած է գեղարուեստի համաստեղեան ընկալումով: Նախ՝ բոլորովին պատահական չէ այս հեղինակի անուան ընտրութիւնը: Ինչքան էլ զարմանալի թուայ՝ երեք եղբայրների անունների միաձուլումը միֆոլոգիական մօտեցում էր Համաստեղի կողմից. մէկ էպիկենտրոնից բաժանուած եղբայրներին նա միաւորեց մէկ անուան մէջ, այսինքն՝ նա միաւորիչ գրող է:

Հայ գրականագիտութիւնը բազմիցս է անդրադարձել խնդրոյ առարկայ նորավեպին. «Մարդը բնութեան մասնիկն է, ապրում է հողի բելադրած օրէնքներով՝ աշխատանք, բարութիւն» (1) .- գրում է Մ. Խաչատրեանը: Իհարկէ, զիւղացին, նրա պարզութիւնն ու մաքրութիւնը, հողի հետ կապուածութիւնը անհերքելի են այս նորավեպում: Սակայն Համաստեղը բերում է բոլորովին այլ խորհուրդ, որը շարունակաբար վրիպում է գրականագետների տեսադաշտից:

Հայ գրողներից քչերին է յաջողուել արտաքին նկարագրութիւններից գնալ դէպի ներքին էութենականութիւնը: Համեմատութիւնների հարցում Համաստեղը չունի իր երկրորդ տեսակը: Նրա բոլոր նկարագրութիւնները հիմնուած են դիպուկ և ստեղծիչ համեմատութիւնների վրայ, այսինքն՝ հեղինակը յայտնաբերում է ոչ միայն մանուրիւնները, որոնք բնորոշ են ցանկացած համեմատութեան, այլեւ այդ ընդհանրութիւններից նա ուղղակիօրէն ցոյց է տալիս մարդու յաւերժական տեսակը: Այս տեսանկիւնից յատկանշական է նորավեպի այն հատուածը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է «պարտիզպանի» խրտուիլակին. «...ճիշդ ու ճիշդ քիթը մաշած ու աչքերը դուրս ինկած շինական կոտր մը»(2): Համաձայն Համաստեղի գեղագիտութեան՝ ճիշտ է, չինացու դէմքն ընդունելի չէ, քիթ էլ անգամ չունի, բայց, միեւնոյն է, նա յաւերժող ցեղատեսակ է:

Առհասարակ մենք մեր գրականութիւնը վերանայելու կարիք ունենք, որովհետեւ խորհրդանիշը ընկալուած է միայն յստակ հասկացութիւններով, մինչդեռ Համաստեղը ստեղծուած է, այսպէս կոչուած, հասկացութիւնների խորհրդանիշ կամ խորհրդանշական հասկացութիւններ. պարտիզպանը «զգգգուած տաբատով և գլխարկով» խրտուիլակիւն ամէն աշնան վերջին տանում է տուն և գարնանը նորից բերում է պարտեզ: Այս պատկերը շատ բան է խօսում մեր ազգային ճակատագրի և յաւերժական գոյութեան մասին: Հայը, Տափան Մարգարի հանդերձանքի նման թէ՛ ներսից, թէ՛ դրսից զգգգուած ու բզկտուած լինելով, վայրագ ձմեռներին գնացել է, իսկ խաղաղ գարուններին՝ նորից վերադարձել: Սա մեր դարձի խնդիրն է, որը պայմանաւորուած է ազգային ծննդոցում մրորի պէս նստած գարնանալի բարեսրտութեամբ: Յատերժութիւնը ենթադրում է երկու կէտերի միասնութիւն և բացառում է վերջատրութեան, այսինքն՝ մահուան գաղափարը: Բուն, պատմական հողի վրայ ապրած և վերջինիս կենսափիլիսոփայութիւնն իբրև արեան շրջանառութիւն իր մէջ կրող տեսակը՝ արեւմտահայը, իրեն վտարուած տէր է զգում, հետեւաբար նրա համար դարձը միշտ կայ:

Համաստեղն իր հերոսի համար ընտրել է շատ դիպուկ և բնորոշ մականուն՝ «տափան» (3): Նրան անուանելով Տափան Մարգար՝ հեղինակը կատարում է շատ նուրբ դատողութիւն. հողի հարթեցումից յետոյ այն մախապատրաստում է ցանքի, բեղմնատրման: Այս պատկերը հայի կենդանութեան սկիզբն ու շարունակութիւնն է:

Գանիէլ Վարուժանը «Հացին երգը» շարքի փիլիսոփայութիւնը հարթեց էպիկական շնչով, որը նկատելի է Համաստեղի գրականութեան մէջ: Նրա բոլոր հերոսները, նոյնիսկ թէ՛ աւազակ են կամ գող, ունեն արարող էութիւն: Մարդու կարեւորագոյն յատկանիշը նրա արարող էութեանակաւորութիւնն է: Ի դէմս Տափան Մարգարի՝ համաստեղեան հերոսները կարծես աշխարհից դուրս յայտնուած մարդիկ լինեն, ընդ որում ոչ թէ նրա համար, որ վտարուած են աշխարհի կողմից, այլ ուղղակի աշխարհն են իրենց մէջ կրում և ձեւաւորում են վերջինիս դէմը: Եթէ Տափան Մարգարները չլինեն, աշխարհն անդիմութիւն կը լինի, իսկ սա ենթադրում է անճանաչելիութիւն: Այս տեսանկիւնից Տափան Մարգարի կերպարն անկրկնելի է:

Միս նորավիպագիրների նման Համաստեղը հակուած է կիրառելու Գրիգոր Զօհրապի մախասիրած հնարանքը, այն է՝ իրեն ներկայացնել որպէս ականատեսի. «Այն օրերուն հագիւ ուրը տարեկան կայի» (4): Սակայն այստեղ կայ էական նրբութիւն: Զօհրապը շատ յաճախ գրում էր հոգեբանօրէն անհամոզիչ և անհաւանական դրսեւորումների մասին: Այս դէպքում բնական է, որ նա իրեն պիտի պահէր նորավէպի տիրոյթում,

որպէսզի իր ասելիքը հաւաստի դարձնի ընթերցողին: Համաստեղը, սակայն, չունի այս խնդիրը: Նա անելի շատ Յակոբ Մնծուրու տեսակն է: Ինքն իր նորավէպերում կայ ոչ թէ նրա համար, որ ցանկութիւն ունի դա անելի հաւաստի դարձնել, այլ ուղղակի կայ, որովհետեւ ինքն էլ ժամանակին այդ բնաշխարհի մի մասնիկն էր եղել: Սակայն նորավէպի տիրոյթում Համաստեղի առկայութիւնը չի խանգարել, որ նրա հերոսները դադարեն միֆական լինելուց:

Հեռանալով իր երկրից՝ Համաստեղն իր հետ տարել էր մեծ բեռ: Հայրենի բնաշխարհն ամենափոքր մասնիկներով ամփոփուած էր նրա մէջ: Որքան էլ գարնանալի թուայ, Ակսել Բակունցի նման նրբազգաց և լռութեան մէջ մեծ աշխարհ ներկայացնող գրողն անգամ իր մանկութեան բնօրրանից չտարաւ այնքան, որքան Համաստեղը՝ հոգեւարք ապրող իր հայրենիքից, որովհետեւ վերջինս գեղագիտական իր ըմբռնումներում յստակօրէն հասկացել էր այն խորհուրդը, ըստ որի՝ միասնականութեան խաթարումը ենթադրում է տեսակի ոչնչացում: Նուրբ յուզաշխարհի տէր այս հեղինակը կարողացաւ պահպանել դրախտաժայր երկրի և նրա բնակչի արտասովոր հմայքի անխաթար դիմագիծը: Տափան Մարգարի՝ վերջալոյսի շողերի հետ բլուրի անեզրութեան մէջ սուզուելու պատկերը եւս եզակի է. «*Վերջալոյսը մարեցաւ. բլուրէն անդին կ'երեւէր Տափան Մարգարի կոնակը, որ հետզհետէ կը թաղուէր. Յետոյ ուտերը. էն վերջը՝ բախի ծայրին հետ հատած էին նաեւ արեւուն հիւանդ շողերը վերջին: Տափան Մարգար, վերջալոյսին հետ ու վերջալոյսին պէս, գիւղին մէջ ընկղմեցաւ*»(5): Մարգարի՝ բլուրի հետեւում անհետանալուց յետոյ արեւը եւս անհետանում է: Սա բնական երեւոյթ է: Սակայն շարժանկարային այս պատկերը, որը քիչ գրողների է յաջողում, Համաստեղի գեղագիտութեան մէջ նշանակում է, որ Մարգարը կեանքի շարժիչ ուժն ու լուսատրութեան ակունքն է. չէ՞ որ ոչինչ անբնական չէ Մարգարի համար. նա կեանքն ընդունում է այնպէս, ինչպէս որ կայ, առանց որեւէ բացառութեան:

Առհասարակ ներկայութիւնն իր մէջ ճանաչելու խորհուրդն ունի: Գոմէշների և Մարգարի միջեւ չկայ ոչ մի խօսք ու գրոյց. նրանք իրար ճանաչում են միմեանց ներկայութիւնից: Տանը հանգստանալու ժամանակ անգամ նրա միտքը դաշտերի, ցանքի ու գոմէշների հետ է: Սա ուժի և աշխատանքի խորհրդանիշն է: Գրականութեան մէջ աշխատանքը միշտ ներկայացուել է որպէս յաւերժական տառապանք, մի բան, որը խաթարում ու ոչնչացնում է անհատի էութիւնը: Այս խնդիրն է դրուած Երուխանի նորավէպերի հիմքում: Նա ոչ թէ մերժում է աշխատանքը, այլ գեղագէտի իր դիտողունակութեամբ տեսնում է, որ աշխատանքն ունի նիւթի հայթայթման աղբիւրներ:

Մարդն աշխատում է, իսկ նիւթը մեծ մասամբ իրենը այդպէս էլ չի դառնում, ուստի այս դէպքում աշխատանքն ընկալում է որպէս տառապանք:

Համաստեղն այս ճանապարհով չի գնացել: Նա, ուղղակիօրէն չիօսելով արարչագործութեան մասին, բերում է աշխատանքով արարելու և յաւերժանալու խորհուրդը: Տափան Մարգարի աշխատանքը տառապանք է. «...նոյնիսկ կոշկոտ հողերը ձեռքով կը փշոէր, տեսակ մը փայփայանք արտելրուն»(6): Այս ծանրութեան ու դաժանութեան մէջ նա ներկայանում է արտասովոր հանգստութեամբ, որը կատարելութիւնը տեսնելու համատեղեան դիտանկիւնն է: Մարգարը վայելում է տառապանքի հաճոյքը: Այս իմաստով հաճոյք է Վազգէն Գաբրիէլեանի այն ձեւակերպումը, ըստ որի՝ Տափան Մարգարի համար հողն ու աշխատանքը գոյութեան պայման և սիրոյ ու հաճոյքի աղբիւր են(7):

Դանիէլ Վարուժանը տալիս է բանաձև. «Յուն հաճոյքին և հաճոյքները ցափն»(8): Հաճոյքի ցար կոտրում է մարդուն, իսկ ցափ հաճոյքների գգացողութիւնը նրան դարձնում է կատարեալ և արարող: Տափան Մարգարը հէնց այս տեսակն է:

Համաստեղն իր հերոսին ընդամենը մէկ անգամ է ներկայացնում եկեղեցում: Մարգարը, գիտակցելով Աստուծոյ գոյութիւնը, երբեք չի բաժանուել Նրանից: Նա գիտի, որ պէտք չէ ոչինչ պահանջել, առաւել էս՝ դժգոհել Աստուծոց. այսքանով Մարգարը հաւատացեալ է, բայց նա հաւատում է ամենակարեւորին՝ ապրելու, արարելու և դրանով յաւերժանալու կարողութեանը: Չի նեղով Աստուած՝ Մարգարը գնում է նրա ուղիով:

Մարդու ցանկութիւնների մեծութիւնը կախաւ է իրադրութիւնից: Կեանքում լինում են դէպքեր, երբ ամենափոքր երազանքն անգամ մարդու համար մի ամբողջ աշխարհ է: Համաստեղը գիտի մարդկային բնատրութեան այս տեսակն ու դրա դրսեւորման կերպերը: Մարգարի կիւնը, որը տարիներ շարունակ ոչ մի ուշադրութեան չի արժանացել իր ամուսնու կողմից, ուզում է, որ նա գոնէ կիսամեռ վիճակում իր անունը տայ, ու նա կը ներէր նրան, բայց ամուսինը որոնում էր իր գոմէշներին: Թոււմ է՝ շեղում կայ կեանքի նորմից, բայց մարդկային էութիւնները չունեն նոյն բաղադրութիւնները. դրանք երբեք չեն կրկնում: Տափան Մարգարի բաղադրութիւնը ամբողջութեան մէջ իր և բնութեան ընդհանրութիւնն է: Հողը, արտը և գոմէշները վերածոււմ են մէկ էութեան:

Յափ և ափսոսանքի ոչ մի արտայայտութիւն չի նկատում կայծակի հարուածից կիսամեռ ընկած Մարգարի դէմքին: Համաստեղը գիտի, որ կայծակի թափից յետոյ մարդը չունի ցափ և մտածողութեան խնդիր, առաւել էս այն մարդը, որն իր անձի մասին երբեք չի մտածել և բնութեան հետ ներդաշնակ է եղել: Մարգարի նման հօգը

«աշխարհները», որոնք միշտ իրենց նախաստեղծ վիճակի մէջ են և գիտեն արարման ողջ պոեզիան, երբեք չեն մահանում:

«Այդ երեկոյ, Տափան Մարգարեանց տան բակն ի վեր, գիտին ժամկոչը հսկայ դագաղ մը երկնցուցած էր:

Մտելը եկեղեցի պիտի տանէին»(9),-սա Համաստեղի ժխտողական հաստատումն է: Ծիշտ է, Մարգարին քաղելու էին, բայց նա «մեռել» չէր. Մարգարի նմաններից մեռելներ չեն ծնում: Նրա տեսակը պարտէզի խրտուիլակի խորհրդանշի նման է. ձմրանը գնում է, իսկ գարնանը՝ նորից գալիս: Մարգարները միշտ կան. նրանք իրենց մէջ ունեն մեռնող և յարութիւն առնող Աստուծոյ միջակամութիւնը:

Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ Համաստեղի այս նորավէպը տեսակի մէջ եզակի դրսեւորում է: Հեղինակին յաջողուել է դիպուկ համեմատութիւնների վրայ հիմնուած նկարագրութիւնների միջոցով բացայայտել ոչ միայն իր հերոսի ներքին արարող էութեանականութիւնն ու անխառն հոգեբանութիւնը, այլև որոշակի ընդհանրութիւններ տեսնել նրա և ազգային ճակատագրի միջև: Յիրաի, Համաստեղը տարօրինակ գրող է բառի ամենադրական իմաստով: Նրա նորավէպում չի նկատում ոչ մի աւելորդ խօսք, նրբութիւն գործադրելու որեւէ ճիգ, բայց ամեն ինչ չափազանց նուրբ է, որը նրա վարպետութեան արտայայտութիւնն է: Ի հակադրութիւն մեր միւս գրողների՝ Համաստեղը Տափան Մարգարի օրինակով հաստատում է, որ արարումն է յաւերժանալու միակ գրաւականը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- Խաչատրեան Մ., «Համաստեղի ստեղծագործութիւնը», Երեւան, Ասողիկ, 2004, էջ 52:
- 2.- Համաստեղ, «Գիտըր», Վենետիկ, Ս. Ղազար, Միսիրաբեան հրատ., 1996, էջ 12:
- 3.- Այս բառի մանրամասն բացատրութիւնը տես Աղայեան Էդ., «Արդի հայերէնի բացատրական բառարան», Խ. 2, Երեւան, Հայաստան հրատ., 1976, էջ 1426:
- 4.- Համաստեղ, նշում հրատ., էջ 12:
- 5.-Նոյն տեղում, էջ 14:
- 6.- Նոյն տեղում, էջ 18:
- 7.- Գաբրիէլեան Վ., «Մփիտրբաի գրականութիւն», Երեւան, ԵՊՀ հրատ, 2008, էջ 135:
- 8.- Միամանթո, Դ. Վարուժան, «Երկեր», Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, Մովսէս. գրող հրատ., 1979, էջ 457:
- 9.- Համաստեղ, նշում հրատ., էջ 22:

(*) Երեւանի Պետական Համալսարանի հայ բանասիրութեան ֆակուլտետի Ակադ. Հրանդ Թամրազեանի անուն Հայ գրականութեան ամբիոնի հայցորդ:

Յ Ո Ւ Շ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԴԵՊԻ ՄԵԾ ՀԱՅՔ ԿԱՍ ԵՓՐԱՏԻ ԱՆՑՔԸ

Մ. Մարգարանցի

Առտուան արեղ բլուրներու վրայ փռուած տուները վառ գոյներով է ներկած, իսկ մեր առջեւ կայ երկար օր մը: Նախ պիտի անցնինք Եփրատը, զոր առաջին անգամ պիտի տեսնենք, ապա Խարբերդի «ոսկեղէն» դաշտավայրը, «Գաւառի Աթէնք» կոչուած եւ այժմ թրքահունչ Հարբոթը (Խարբերդ), Մեզիքէն (Էլզազիկ), ապա պատմական Ծոփաց աշխարհի փիրուզեայ լիճ Ծովքը: Այլ խօսքով՝ մենք հիսթային կամ Հայկական Ասորիքը, Կապադովկիան ու Կիլիկիան մեր ետին ձգելով պիտի մտնենք Մեծ Հայք՝ բուն Արեւմտահայաստան:

- Բարի լոյս,- կը հնչէ մեր առաջնորդին՝ Աւոյին ձայնը,- մենք շտաով պիտի տեսնենք Եփրատը, պատրաստուեցէք, յետոյ պահ մը կենալէ ու նկարուելէ ետք պիտի անցնինք Եփրատի ամէնէն նեղ հունին վրայ կառուցուած կամուրջէն ու մտնենք Արեւմտեան Հայաստան, Մեծ Հայք:

Բոլորիս գլուխները ձախ կողմ դարձած են: Եւ քանի մը քիլոմէթր եւ ահաասիկ լայնատարած Եփրատն է, կաս-կապոյտ, ծով ըլլայ կարծես: Սա այն մասն է Արեւմտեան Հայաստանի, որուն մէջէն Եփրատը ոլոր սուրը կը հոսի, մերթ կը լայննայ, մերթ կը նեղնայ: Բանի՞ քանի արշաողներ կտրեր անցեր են այս գետը դեռ անյիշատակ դարերէ, որոնց շարքին նաեւ մեր «Արքայից Արքայ» Տիգրան Մեծը՝ հասնելով մինչեւ Փիւնիկէ եւ հիսթային Հրէաստան:

Եփրատը նաեւ հին հայ վաճառականներու համար եղած է «ծովու ճամբայ», տեսակ մը ազատուղի: Ուրեմն, հայ վաճառականները, տարուան ամենէն յարմար եղանակին, երբ գետը իր նուազագոյն խորութեան կը հասնէր, ապրանքները կը բարձէին լաստանաւերու վրայ, որոնց ամրացուած կ'ըլլային կենդանիի մորթէ կարուած տիկեր (փուչկիկ) նման օդով լեցուած տոպրաներ): Այսպիսով, Եփրատի վերի հոսանքներէն հայկական կնիք կրող ապրանքները կը հասցըւէին Միջագետքի վաճառաշահ քաղաքները, ուր լաստանաւերով միասին կը վաճառուէին բանուկ շուկաներու մէջ, ապա ուղտերու կարաաններով հարափ երկիրներու ապրանքները կը հասցնէին Հայաստան, անկէ՛ վրաստան, Ադուանք ու դէպի Սեւ Ծով:

Այժմ մեր զովասուն փոխադրակառքին պատուհանէն դիտելով մերթ դանդաղահոս, մերթ

արագահոս, տեղ տեղ խորունկ, տեղ տեղ ծանծաղ Եփրատը, հիացնունք մը կ'արթննար մէջս այսօրուան փոխադրամիջոցներու համեմատութեամբ ծիծաղելիօրէն նախնական, բայց հին դարերուն համար յառաջացեալ լաստային փոխադրամիջոցներ հնարող իմ նախնեաց հանդէպ:

Աւոյին հրահանգով ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ այնպիսի վայր մը, ուրկէ՛ կարելի է ըմբռնել անելի քան երկու քիլոմէթր լայնք, իսկ քիչ մը անելի անդին հազիւ երկու հարիւր մէթր լայնք ունեցող Եփրատը: Մեր դիմաց Արեւմտեան Հայաստանի բլուրներն են, որոնք դէպի արեւելք տարածուելով պիտի դառնան բարձրաբերձ լեռներ:

Թուրքիոյ դրօշակը «ներկուած է» ՄԵՐ՝ լեռներուն վրայ: Ներկուած է կ'ըսես, որովհետեւ պարզապէս հողն ու քարերը ներկած են կարմիր եւ վրան աստղն ու լուսնի մահիկը: Ինծի կը թուի թէ դիտատրոփին մը կայ ընտրուած վայրին մէջ եւ ասիկա կռահելը միտքի բացառիկ պայծառութիւն մը չի պահանջեր: Եփրատի այս կետէն անդին թէեւ թուրքը փոքրամասնութիւն է բառիս իսկական առումով - առաջ ալ այդպէս էր - բայց այսօր «սուրի ուժով» Թուրքիոյ մաս կը կազմէ այդ տարածքը: Տեղասպանութենէն առաջ բնակչութեան մեծամասնութիւնը հայ էր, իսկ մնացեալները ասորի կամ մահմետական ցեղեր, ինչպէս քիւրտեր եւ այլ եկուոր թրքախօս ցեղախումբեր, մեծաւ մասամբ խաշնարած: Այսօր հայաթափուած են Եփրատէն անդին տարածուող նահանգներն ու գաւառները՝ ազատ ասպարէզ թողլով քիւրտերու բազմացումին: Ուրեմն, եթէ գետէն անդին Պատմական Հայաստանն էր, այսօր փաստօրէն քրտաբնակ նահանգներն են, որոնք կը ցանկան անկախանալ կամ լայն իրաւունքներով ինքնավարութիւն մը հաստատել՝ հիմքը դնելով ապագայ Զիւրտիստանի: Վերջին հինգ տարուան արիւնալի իրադարձութիւնները այդ ցոյց կու տան:

Թրքական դրօշակը յատուկ պատգամով մը հոն է՝ ի ցոյց բոլորին, քիւրտին, հայուն ու տիրող թուրք տարրին թէ ինչ ազգաբնակչութիւն ալ ունենայ «արեւելեան Անատոլուն»՝ Թուրքիա է եւ վե՛րջ:

Պատմութիւնը յաջորդ տասնամեակներուն, ո՛վ գիտէ, ինչ անակնկալներ վերապահած է աշխարհի այս մասին համար...: Հայը 1878-ի Սան Ստեֆանոյի Դաշնագրէն ի վեր կը փորձէ խղ ականջներու հասցնել իր պատմական իրաւունքներուն արդար պահանջները եւ այդ յոյսերով կը սնուցանէ տակափն լսել ուզող սե-

րունդները ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի, երգել կու տայ «Պիտ' ազատենք Հայաստան» եւ «...Ե՛րբ պիտի դու Մայր Հայաստան վերադառնաս» երգերը: Քիւրտը կ'ըսէ. «Մենք հոս ենք, սա մե՛ր ապագայ Քիւրտիստանի անբաժանելի մասն է, մեր ոչխարները այս սարերուն վրայ արածած են ու պիտի արածին, մե՛նք ենք մեծամասնութիւնը այստեղ», թուրքը կը պնդէ. «Մե՛նք ենք տեղաբնիկները, ուրարտացիներն ու անկէ առաջ տակաւին հիթիթները մե՛ր նախնիները եղած են, այդ հայ կոչուածները եկուորներ են, իսկ քիւրտերը՝ լեռնային... թուրքեր, մենք հուր ու եաթաղանով, Ալփ Արսլանի ու Աթաթիւրքի սուրով նուաճած ենք մեր իրաւունքները այս հողերուն վրայ...»: Ասորի՛ն, խեղճը տակաւին չէ կրցած բերանը բանալ, այնքան գլխուն զարկած են որ նոյնիսկ հայերուն երանի կու տայ: Հապա Արեւմուտքն ու Ամերիկան՝ «Այս տեղերը մեզի պէտք են ռազմագիտական նպատակներով, մեր ռազմական խարխիսներն ու մեր քարտի ընկերութիւններուն կենսական խողովակները այստեղերէն կ'անցնին, այս ազատողիները մեզի պէտք են Միջին Արեւելքի հարցերը մեր տնօրինութեան տակ պահելու համար, եւ ահաւասիկ այս պատճառով է որ բոլորդ գոհացնող նոր քարտէս մը կը փորձենք ծախել ձեզի»: Հապա Իսրայէ՛լը, Իրանը, Ռուսիան, Չինաստանը...:

Զէ՛, հաւատացէք, «անակնկալներ վերապահուած են աշխարհի այս մասին համար: Նայինք թէ այս անգամ ո՛վ ոտքի տակ պիտի երթայ:

Կը կտրենք կ'անցնինք Եփրատը: Մօտիկ անցեալի պատմութեան ողբերգական ու անպատմելի դէպքերը կրկին զլուխ կը ցցեն մէջս՝ ստիպելով կարեւորութիւն ընծայել իրենց ներկայութեան, որ էութեանս, հոգիիս ու միտքիս անբաժանելի մասը եղած են ամբողջ գիտակցական տարիներուս ընթացքին: Այս անգամ ցնցոտիներու մէջ ծուարած ու զգգուած մագերով հայ կանայք ու կոյսերը մանաւանդ կ'ուրուագծուին: Բանինե՛ր արդեօք իրենց կեանքին վերջ տուին՝ իրենք զիրենք տալով զարնան փրփրած Եփրատի ալիքներուն, որոնց վրայէն արագութեամբ կը սուրանք հիմա մենք՝ ողջ մնացած «բախտատուներու» թռռներս:

«Ողորմի՛ ձեր կոյս հոգիներուն», կը մըրմընջէ մէջէս այդ ձայներէն մէկը: Ամբողջ էութեամբս կը սարսուս փորձելով պատկերացնել Անահիտներու, Վարդուհիներու, Վարդենիներու, Տիգրանուհիներու ու Սանդուխտներու օրհասական տառապանքը, երբ անոնցմէ հարիւրաւորներ կը նախընտրէին կուլ երթալ այս ջուրերուն որպէսզի չդառնան թուրքին ու քիւրտին անասնական հաճոյքի գոհը կամ կանանոցի անդամուխներէն մէկը: «Մե՛ղք ձեզի, ափսոս՛ս ձեր մատաղ կեանքին», կը լսուի սորոճող ուղեղիս

մէջէն, «եկէ՛ք, եկէ՛ք ու տեսէք ձեր յետնորդները, այն «եանուհիները», որոնք յօժարակամ կը տրուին Լոս Անճելըսի ու Իսթանպուլի, Մոսկուայի, Ապո Տապիի ու Էմիրաթներու ցանկասիրութեան...»:

Դիւրին չէ անտարբեր աչքով դիտել Եփրատն ու «սկեղէն դաշտը»:

ԵՓՐԱՏԷՆ ԱՆԴԻՆ ԿԱՄ ՈՍԿԵՂԷՆ ԱՄԱՅՈՒԹԻՒՆ

Խարբերոյի դաշտը հացի ու միրգերու շտեմարան մըն է, որ շնորհիւ դրախտի չորս գետերէն Եփրատին եւ իր ջրառատ հարկատու գետերուն, յատկապէս Արածանիին, կրնայ միլիոնաւոր ժողովուրդ կերակրել ու դեռ արտածել արտասահման: Իսկապէս ոսկէ դաշտեր են չորս կողմերնիս, որոնց մէջ կանաչ կղզեակներու նման սփռուած են գիւղեր ու գիւղակներ...

Սուրացող փոխադրակառքին մէջ նստած բազմած ուխտագնացիս համար անընկալելի է այն տխուր փաստը, որ իր փուշերը կը խրէ միսերուս մէջ: Հայ աչքը մինչեւ չտեսնէ դառն իրականութիւնը, որ կը պարզուի իր շուրջ, չի կրնար իր ամբողջութեան մէջ պատկերացնել ահատրութիւնը ցեղասպանութեան ու հայաթափման:

Ինչպէ՛ս զսպել սիրտը եւ կեցնել ուղեղը: Ի՛նչ պատասխան տալ անընդհատ քեզ հալածող հարցումին՝ ինչո՞ւ այս հայազուրկ պատկերն է մեր շուրջ: Չորս դիս կը տեսնեմ դատարկութիւն մը, որուն վերեւ կը հծծեն միլիոնաւոր հայերու ոգիները ու կը հալածեն զիս:

Խարբերոյի գաւառը 19-րդ դարու վերջատրութեան ու 20-րդ դարու սկիզբը, շնորհիւ հայ նախաձեռնող ոգիին, դարձեր էր արդիւնաբերութեան առաջատար շրջան մը՝ օժտուած ժամանակակից երուպական սարքերով: Գիւղատնտեսական գործիքներու, մետաքսի, գործուածքեղէնի արհեստանոցներն ու գործարանները ինքնըստինքեան խթան էին հանդիսացեր մշակութային ու կրթական հսկայական ցանցի մը ստեղծման, հաւանաբար Պոլիսէն եւ Իզմիրէն ետք յաջորդ ոստանը դառնալով արեւմտահայութեան համար:

Աչքի փուշն էինք դարձեր սակայն շրջանին վրայ իշխող Օսմանեան կայսրութեան ղեկավարութեան եւ թունաւոր նախանձի առարկան՝ կրօնական մոլեռանդութեան ու անհանդուրժողութեամբ առաջնորդուած բնակչութեան: Հետեաբար դանակը քաշողն ու սրողն իջաւ իր արդիւնաբերութիւնն ու պետական գանձը հարստացնող Հայուն վրայ՝ յուսալով ինքզինք դուրս հանել աղքատութեան տիղմին մէջէն: Չեմ կարծեր որ այսօր նոյնը պիտի ընէին անոնց յետնորդները:

Մեր փոխադրակառքը իր արգելակներուն վերջին փրոցները հանելով կը կանգնի հովասուն ծառերու շուրջին տակ: Հասած ենք Խարբերդի վիթխարի բերդին կայանատեղին:

Մաքուր եւ ջինջ է օդը:

Խարբերդի ամրոցը

Պատկառելի բերդ մըն է Խարբերդի ամրոցը, համարեա՛ անառիկ, որ կ'իշխէ ամբողջ ոսկեղնիկ դաշտին ու ներքեւը տարածուած... աւերակ դարձած հայկական ու քրիստոնէական թաղերուն վրայ: Վերանորոգման լուրջ աշխատանքներ կը կատարուին բերդին վրայ եւ ամէն կողմ աչքի կը զարնեն սաղաարտատուր շինարարներ ու մասնագէտներ: Կանգառին ծայրը գտնուող տնակի մը առջեւ շինարար-ճարտարագէտ մը լայն բացեր է բերդին գծագիրը ու ցուցնունքներ կու տայ, ապա հետաքրքիր հայեացք մը կը նետէ նոր հասնողներու ուղղութեամբ:

Մեր խոսքին հետ է նաեւ յայտնի ճարտարապետ Պրն. Գէորգ Զարաճըրճեան իր ընտանիքով՝ զաակներով ու կնոջ՝ խարբերդցի թոռնուհի Տիկ. Սաթոյիս հետ (Երեւանեան):

- Տպատրիչ է,- կ'ըսէ Պրն. Գէորգ առանց տարածուելու եւ մանրամասնելու,- նայէ՛, հոն ալ գծագիրները կ'ուսումնասիրեն:- Ապա վարէն վեր եւ վերէն վար չափելէ ետք ամրոցը՝ կը յայտարարէ,- ասիկա մէկ քաղաքակրթութեան ծնունդ չէ, արաբական, սելճուքեան, քիզանդական եւ աւելի հին տարրեր կան:

Ի հարկէ «աւելի հին տարրեր կան», մինչեւ երկու հազար տարի Բ. ա.: Խարբերդ իր անունը ստացած է վաղուց մեռած խորհրդերէնէն եւ կը նշանակէ «բերդի ճամբայ» կամ «ճամբու բերդ», որովհետեւ դեռ անյիշատակ ժամանակներէ Խարբերդը գտնուած է մեծ կայսրութիւններու եւ միջազգային ճանապարհներու վրայ, իսկ Բիզանդական կայսրութեան հայազգի հրամանատար Փիլարտոս Վարաժնունին 1070-ականներուն հրամանատարն էր այս բերդին, մէկը այն տեսլապաշտ հայերէն, որոնք կը փայփայէին Հայաստանի անկախութեան վերականգնման սուրբ գաղափարը:

Նեփհե Պրն. Գէորգին հետ կը բարձրանանք ամրոցին գագաթը, ուրկէ իր ամբողջ ոսկեղնութեամբ կը պարզուին Եփրատի ու Արածանիի հովիտներն ու դաշտերը, որոնք նոր են հնձուած: Երբեմն կը կենանք վիհերու պռունկին, ուրկէ գահավէժ կ'իջնեն ժայռերը՝ հասնելու համար բերդին ստորոտը, ուր հոս ու հոն տակափն կանգուն կը մնան կիսաւեր ու որբացած նախաեղեռնեան շինութիւնները: Այսօր պատմութենէն անտեղեակ մէկը բնաւ պիտի չիմանար թէ Խարբերդի մէջ ապրած են հայն ու ասորին, առաքելականն ու կաթողիկէն, աւետարանականն ու մովսիսականը: Այս բրաւանջերու վրայ կային տուներ միայրակ, երկրարկանի ու եռայարկ, որոնց նեղիկ ճամբաներուն մէջէն առտուն կանուփ դաշտերն ու գործատունները շտապող մարդոց հետ դպրոց կը փութային նաեւ երկսեռ աշակերտները: Գիտութեան լոյսին բացուող այդ պարսման-պարսմանուհիները վաղուան յոյսն էին այստեղ դասաւանդող Թլկատինցիին ու Ռուբէն Զարդարեանին:

Ամրոցին բարձունքէն երբ կը դիտեմ վարը՝ այսօրուան դատարկ ու անայացած բլուրները, գլխապտոյտ մը կ'ունենամ: Կային, բայց հիմա չկան անոնք: Իրապէս գոյութիւն ունեցե՞ր են անոնք թէ՛ հայու ցնորք է պարզ-պակէ: Իսկապէ՞ս այս որբացած «ոսկեայ» բլուրներուն վրայ ատեն մը եղած են Եփրատ Բոլէճ, Ազգային Կեդրոնական Վարժարան, Հոփսիսմեանց Աղջկանց Վարժարան: Հայու երեսակայութեան ծնունդ են արդեօք այս դպրոցներէն շրջանաւարտներ Վահէ Հայկ, Բենիամին Նուրիկեան, Վահան Թորթուլենց ու տասնեակներով այլ մտատրականներ, հոգեւորականներ, ազգային-կուսակցական գործիչներ, որոնց ուսերուն ծանրացան հետագային սփիւռքի գրականութիւնն ու նաւը առաջնորդելու պարտականութիւնը:

Պատմութիւնը պահած է նկարները այն չարաբաստիկ օրերուն, երբ վարը, մեր ոտքերուն տակ փռուած երբեմնի փողոց-

ներուն ու թաղերուն մէջէն կը բշտէին հազարատու հայեր՝ հրամանով Խարբերդի քաղաքապետ Մահմուտ Չաուշի, որ կը գոռար. «Բոլոր հայերը, օրօրոցի երախայէն մինչեւ 101 տարեկան, պիտի արքորուին Ուրֆա. երեք օր պայսմանաժամ կը տրուի, երեք օրէն վերջ ով որ չինազանդի օրէնքին՝ իր տանը առջեւ կախաղան պիտի բարձրացուի»:

Գլխապտոյտս կը սաստկանայ ու հազիւ

Պրն. Քարաճրրճեանին դարձած կը պատրաստուիմ ըսելու թէ պէտք է վերադառնանք: Շուտով կը հասնի Տիկ. Սաթօն, խիստ մտահոգուած իր ասուանոյն առողջութեամբ, կը բողոքէ անյայտ հասցէով, թէ ինչո՞ւ իր սիրելի ասուսինը մինչեւ վեր բարձրացեր է միս մինակ, չէ՞ որ իրեն արգիլուած է...

Դանդաղօրէն կ'իջնենք հեծելագօրի համար բացուած միջնաբերդի ճամբով, կը հասնինք գործատրներու տնակին մօտ ու կը կարդանք

«բերդին պատմութիւնը», որ դարձեալ դասական նմոյշ մըն է պատմութեան խեղաթիւրման:

Աղ ու պղպեղ կը լեցուի սորմոքիս վրայ:

Բերդէն կ'իջնենք ու կը փորձենք կարգալ բացատրութիւնը: Նոյն սովորական պատմութիւնն ու պատմական փաստերու խեղաթիւրումը՝ արձանագրուած թրքերէն ու անգլերէն լեզուներով՝ միշտ ուրանալով հայերու դերն ու ներկայութիւնը: Պատմական ուրացումները սահման չեն ճանչնար տակաւին իր ինքնութիւնը փնտռող Թուրքիոյ մէջ:

Հայակոյ Եփրատը

Ե Կ Ե Ղ Ե Յ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Կ

Շաբաթ, 1 Ապրիլ.- Լ.Դ. օր Մեծ պահոց: Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ շարձարանաց եւ մտանելոյն ի վիրապն: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Ս. Ստեփանոսի մատրան մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին վրայ. ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի 2 Ապրիլ.- Չ. Կիրակի Քառասնորդաց: Գալստեան: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Յովհաննու Սկրտչի խորանի վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան: Քարոզեց Տ. Վազգէն Արդ. Ալեքեան:

Շաբաթ, 8 Ապրիլ.- Յիշատակ Յարութեան Ղազարո: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Ս. Գլխաղբի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Աղան Արդ. Գոզեան:

Կէսօրէ վերջ յաջորդ օրուայ Ծաղկազարդի տօնին առիթով Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան տաճար, գլխաւորութեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, որ նախագահեց մեր Վերնամատրան մէջ պաշտուած երեկոյեան ժամերգութեան եւ նախատօնակին ու պաշտօնական զնացքով վերադարձաւ մայրավանք: Ապա կատարուեցաւ տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօրը: Թափօրապետն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէճեան:

Կիրակի, 9 Ապրիլ.- Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան եւ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր Վերնամատրան մէջ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ Երեցեան, ապա կատարուեցաւ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գերեզմանի եւ Պատանատեղոյն շուրջ, նախագահութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի:

Թափօրականք ի ձեռնն ունէին արմաւենեաց եւ ձիթենեաց ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորոց թափօրները: Միաբանութիւնը ժամը 1:30-ին վերադարձաւ Մայրավանք եւ «Որ գխորհուրդ» շարականը երգելով քարձրացաւ Պատրիարքարան:

Կէսօրէ վերջ Մայր Տաճարի մէջ կատար-

ւեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն, ընդմիջուած տօնին յատուկ հոգեգուարձ շարականներով եւ «Դռնբացէք»ի յոյգ սրտագրաւ արարողութիւնը, այս առթիւ Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան կարդաց վարագոյրներու բացման մասնակցող բարեպաշտ հաւատացեալներու անուանացանկը եւ կոչ ըրաւ ներկաներուն որ իրենց լուծանքով նպաստեն Լիբանանի մէջ գտնուող Ազունիէի հայկական թոբախտարութեան մէջ դարմանուող իրենց եղբայրներուն եւ քոյրերուն. այդ նպատակով եկեղեցոյ զոյգ մուտքերուն դրուած էին պնակներ:

Երեքշաբթի, 11 Ապրիլ.- Յիշատակ Տասն Կուսանաց: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա Միաբան հայրեր մեկնեցան դէպի Ս. Յարութեան Տաճար: Ըստ սովորութեան Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Տաճարի գաւիթին վրայ բացուող Ս. Յովհաննէս ատետարանչի հայապատկան մատրան մէջ: Ժամարարան էր Տ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մագուտեան: Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան նախագահեց տաճարէն ներս կատարուած Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան թափօրին, անոր իրաբանչիւր հանգրուանին բացատրութիւններ տալով ուխտաւոր հաւատացեալներուն:

Հինգշաբթի, 13 Ապրիլ.- Աագ Հինգշաբթի: Յիշատակ Ընթրեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաւօտեան ժամերգութեան տեղ կատարուեցաւ «Կարգ ապաշխարութեան»: Ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Մայր Տաճարի աւագ Խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Սեւան Արք Ղարիպեան: «Հայր մեր»էն առաջ կարդացուեցաւ Ս. Բարսեղ Հայրապետի հաղորդութեան ճառը, վեհ եւ շինիչ խրատներով լի: Ներկայ հաւատացեալներ մասնակցեցան հաղորդութեան մեծ խորհուրդին:

Կէսօրէ վերջ, ժամը 2:30-ին, Մայր Տաճարին մէջ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր նախագահութեամբ կատարուեցաւ «Ուտնլուայ»ի հոգեգրաւ արարողութիւնը: Ներկայ էին բազմաթիւ օտար հրաւիրեալներ, պետական եւ զինուորական ղեմեր, ինչպէս նաեւ Անկլիքան Գերշ. Արքեպիսկոպոսը, որ ըստ սովորութեան, արարողութեանց աւարտին զգեստաւորուելով բարձրացաւ Աագ Խորան, ուրկէ Անգլերէն լեզուով կարդաց «Ուտնլուայ»ի վերաբերեալ Ս. Գրական համարները:

Երկոյեան ժամը 5:00-ին փոքր խումբ մը թափօրով այցելեց Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին: Թափօրը կը գլխաւորէր Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան: Յատուկ արարողութիւն կատարուեցաւ Չիթենիի ծառին առջեւ, որմէ յետոյ թափօրը ուղղուեցաւ Ս. Փրկիչ. նման արարողութիւն կատարուեցաւ այնտեղ:

Իրիկուան ժամը 7:00-էն մինչեւ կէս գիշեր Մայր Տաճարի մէջ պաշտուեցաւ «Ժաւարման» կարգը՝ տխրագոյնցիկ խորհրդաւորութեամբ, նախա-

գահութեամբ Աննն. Ս. Պատրիարք Հօր, Տ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մագստտեան «Փառք ի բարձունս»էն ետք տպատրիչ քարոզով մը վեր հանեց «Լացի գիշերուան» փրկարար նշանակութիւնը:

Ուրբաթ, 14 Ապրիլ.- Յիշատակ չարչարանաց, Խաչելութեան եւ Թաղման Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Կէսօրին Ս. Յարութեան Տաճարին մեր Վերնամատրան մէջ պաշտուեցաւ «Խաչելութեան կարգ»ը՝ նախագահութեամբ Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ Աղոյեանի:

Երեկոյեան ժամը 5:00-ին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ «Թաղման կարգ»ը՝ նախագահութեամբ Աննն. Ս. Պատրիարք Հօր:

Շաբաթ, 15 Ապրիլ.- «Ճրագալոյց Չատկի»:
Առաւօտեան ժամը 10:00-ին փոքր թափօր մը՝ գլխաւորութեամբ Աւագ Թարգմանի մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար դրան բացման արարողութեան աւանդական ձեւակերպութիւնները կատարելու համար:

Ժամը 11:00-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար, ուր յաջողաբար կատարեցան «Լուսաւորեայ»ի հանդիսութիւնն ու յարակից արարողութիւնները: Ժամը 1:00-ին Յունաց Աննն. Սրբազան Պատրիարքը եւ մեր Լուսահանը՝ Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեան զգեստաւորուած մտան Ս. Գերեզման, ուրկէ քառորդ ժամ մը ետք դուրս պիտի գար նուիրական լոյսը, որով պիտի լեցուէին Տաճարէն ներս խնճուած բազմազգի եւ բազմահազար հաւատացեալներու մոմերը՝ ստեղծելով ընդհանուր խանդավառութեան մթնոլորտ մը, մինչ գուարթօրէն կը դօղանջէին յունական ու հայկական բոլոր զանգերն ու կոչնակները տաճարին:

Լուսարարապետ Ս. Հայրը մեր Վերնամատրան պատշգամէն նուիրական լոյսով կ'օրհնէ հաւատացեալները, մինչ Ս. Գերեզմանին շուրջ ընթացք կ'առնէ մեր թափօրը՝ Տաճարին կամարներ թնդացնելով Յարութեան աւետիսը փառերգով շարականով: Թափօրը կը գլխաւորէր Լուսահան Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեան, որ կը կրէր խոյր եպիսկոպոսական, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորոց թափօրները: Ժամը 2:30-ին Միաբանութիւնը շքերթով վերադարձաւ Մայրավանք: Դաւթի բերդին դիմաց Լուսարարապետ Սրբազանն ու Լուսահան հայր սուրբը զգեստաւորուեցան, մինչ դպիրներ սկսան երգել «Քրիստոս Յարեալ» շարականը, որով Թափօրը մուտք գործեց Մայր Տաճար:

Ժամը 5:00-ին Մայր Տաճարին մէջ սկսաւ Ճրագալոյցի արարողութիւնը ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Աւագ Սեղանին վրայ: Յարութեան սրտառու՛ աւետիսին հետ կը բացուի երկնագոյն ու նրբարուեստ վարագոյրը Աւագ խորանին, ի յայտ բերելով բովանդակ շքեղանքը անոր, առաւել փայլ մը զգեցուց պատուհաններէն ինկած ոսկի շառայլ-

ներուն տակը արեգակին: Ժամարար եր Տ. Թեոդորոս Վրդ. Չարարեան, ապա Սեւան Արք. նախագահեց Ս. Չատկի նախատօնակին, որմէ ետք «Այսօր Յարեալ» շարականը երգելով Միաբանութիւնը մեկնեցաւ սեղանատուն ընթրելու:

Կիրակի 16 Ապրիլ.- Ս. Չատկի Յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Գիշերուան ժամը 2:00ին Միաբանութիւնը արթուն է արդէն ու քիչ ետք, Տ. Պարետ Ծ. Վրդ.ի գլխաւորութեամբ, լուցեալ լապտերներով կը մեկնի Ս. Յարութեան Տաճար, ուր կը պաշտուին Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւններ մինչեւ «Հարց» մեր Վերնամատրան մէջ: Ապա Միաբանութիւնը զգեստաւորուելով կ'իջնէ Ս. Գերեզմանի շրջափակը, ուր կը կատարուի եռադարձ մեծահանդէս թափօր Պատանատեղոյն շուրջ, իսկ Ս. Գերեզմանի դրան «Անդաստան»: Մեր այս թափօրին ես կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորոց թափօրները: Առաւօտեան ժամը 7:00ին Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցուեցաւ հանդիսաւոր Ս. Պատարագ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան: Բազմաթիւ հաւատացեալներ Ս. Հաղորդութիւն ստացան: Ժամը 9:30ին Միաբանութիւնը վերադարձաւ Պատրիարքարան:

Կէսօրէ վերջ, ժամը 4:00-ին Մայրավանքի մեծ բակին մէջ կատարուեցաւ Չատկական մեծ «Անդաստան»ը հանդիսապետութեամբ Աննն. Ս. Պատրիարք հօր:

Երկուշաբթի 17 Ապրիլ.- Բ օր Չատկի: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանի վրայ մատուցուեց Աննն. Ս. Պատրիարք հայրը, քարոզեց Յարութեան ստուգութեան եւ գօրութեան մասին: Վերջէն բարի վերադարձ մաղթեց ուխտաւոր հաւատացեալներուն իրենց տունները: Ս. Պատարագէն ետք, ամպիովանիի ներքեւ, նախագահեց Մայր Տաճարի մէջ կատարուած եռադարձ մեծահանդէս թափօրին, որուն աւարտին երգուեցաւ «Ճանապարհ»՝ ուխտաւորաց ճանապարհ մաղթելու համար յատկապէս: Ապա «Քրիստոս Յարեալ» շարականը երգելով Միաբանութիւն եւ ժողովուրդ բարձրացան Պատրիարքարան: Սրբազան Պատրիարքը «Պահպանիչ»ով իր օրհնութիւնը տալէ ետք նշխար քաժմեց բոլորին:

Երեքշաբթի, 18 Ապրիլ.- Յիշատակ Մեռելոց: Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի Ս. Գլխաղբի մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Շնորհք Աբեղայ Պալոյեան: Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ հոգեհանգրստեան պաշտօն խնդրամատուց ուխտաւորաց հաւատացեալներու հոգիներուն համար:

Հինգշաբթի, 20 Ապրիլ.- Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Գիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա Միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի ձորը՝ հանդիսապետութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպ-

եանի: Թափօրը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Աստուածածնի Տաճար: Եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Շաբաթ, 22 Ապրիլ. - Յիշատակ գլխատման Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին: Սուրբ Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Յակոբ Տաճարի Ս. Կարապետի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գեորգ Արդ. Հայրապետեան:

Կիրակի 23 Ապրիլ. - Նոր Կիրակի (Կրկննագատիկ): Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ: Ըստ սովորութեան պատարագեց եւ քարոզեց Լուսահան Տ. Ասպետ Վրդ. Պալեան:

Երկուշաբթի, 24 Ապրիլ. - Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Աւագ խորանի վրայ: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Արդ. Վոյեան:

Շաբաթ, 29 Ապրիլ. - Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ Ս. Գլխաղբի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գեղամ Ծ. Վրդ. Չաքարեան:

Կէսօրէ վերջ ժամը 3:30-ին Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխատուութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու Նախատօնակը մեր Վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսատր քափօրը Տաճարէն ներս՝ գլխատուութեամբ Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէճեանի:

Կիրակի, 30 Ապրիլ. - Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիրակի): Առաւօտեան ժամը 6:45-ին Միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան մեր Վերնամատրան մէջ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ս. Պատարագէն յետոյ նախագահեց Ս. Գերեզմանին առջեւ կատարուած Անդաստանին: Միաբանութիւնը Աթոռ վերադարձաւ կ.ե. ժամը 1:00-ին:

ՄԱՅԻՍ

Շաբաթ, 6 Մայիս. - Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Ս. Գլխաղբի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան:

Կիրակի, 7 Մայիս. - Կարմիր Կիրակի. գիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա Միաբան Հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Տաճարի մեր Վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան. երբ ու դարձի քափօրնէրուն նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 13 Մայիս. - Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Գլխաղբի խորանին վրայ. ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 14 Մայիս. - Տօն երեսման Սրբոյ Խաչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան: Աւագ Սեղանին վրայ կը տեսնուէր Ս. Խաչի նշանը՝ վառ կանթղէնէրով զարդարուն:

Կիրակի 21 Մայիս. - Լ.Զ օր Յինանց: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ, ապա Միաբան Հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար. Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Տաճարի մեր Վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէճեան: Երբ ու դարձի քափօրնէրուն նախագահեց Տ. Արիս Արք. Շիրվանեան:

Չորեքշաբթի, 24 Մայիս. - Յաջորդ օրուայ Համբարձման տօնի առթիւ կ.ե. ժամը 2:00-ին Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի գլխատուութեամբ Միաբանութիւնը բարձրացաւ Չիթենեաց լեռ, ուր Համբարձման Սրբավայրի շրջաբակին մէջ պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու մեծահանդէս նախատօնակը: Ընթրիքէն յետոյ իրիկնաղէմին պաշտուեցաւ նաեւ «Եկեցե՛ք»ի եւ յսկման կարգեր եւ ապա գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւններ: Արարողութիւնները վերջ գտան գիշերուան ժամը տասին:

Հինգշաբթի, 25 Մայիս. - Համբարձումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Առաւօտեան ժամը 7:30-ին Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր գլխատուութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժերով բարձրացաւ Չիթենեաց լեռ եւ «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Համբարձման սրբատեղին, ուր մեր վրանամատրան մէջ Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեան եպիսկոպոսական խոյր ի գլուխ պատարագեց եւ քարոզեց:

ՅՈՒՆԻՍ

Շաբաթ, 3 Յունիս. - Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Ս. Մինաս մատրան վերելը գտնուող Ս. Առաքելոց խորանին վրայ: Պատարագեց հիւրաբար մեր մէջ գտնուող Լեհահայոց հոգեւոր հովի Տ. Տաճատ Վրդ. Ծատուրեան:

Կէսօրէ ետք Հոգեգալստեան մեծահանդէս նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը:

Իրիկնաղէմին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցան «Եկեցե՛ք»ի հսկման կարգերը հանդիսատուութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի:

Կիրակի, 4 Յունիս. - Հոգեգալուստ (Պննուեկոստ): Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, որմէ յետոյ

Ազա խորանի վրայ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան: Ս. Պատարագի ընթացքին կարդացուեցաւ Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան Հայրապետի Հոգեգալստեան ներբողը:

Կէսօրէ ետք ժամը 3:00ին Միաբանութիւնը մեկնեցաւ Ս. Փրկիչ մեր գերեզմանատան մօտ գտնուող Վերնատունը, ուր կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն, որմէ յետոյ Միաբանութիւնը մտաւ մեր Ազգային գերեզմանատունը եւ հոգեհանգստեան պաշտօն կատարեց մեր Աթոռի հանգուցեալ պատրիարք հայրերու հոգիներու հանգստեան համար:

Շաբաթ, 10 Յունիս. - Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ Ս. Գլխադրի մատրան մէջ. ժամարարն էր Տ. Գեորգ Արք. Հայրապետեան:

Կիրակի, 11 Յունիս. - Սկիզբն Յարութեան Կիրակիից եւ յիշատակ Եղիայի մարգարէին: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա Միաբան հայրեր, գլխաւորութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ մեր Վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Գեղամ Ծ. Վրդ. Չարարեան:

Կէսօրէ ետք ժամը 3:00ին Ս. Հրեշտակապետաց վանքին մէջ կատարուեցաւ յաջորդ օրուայ տօնի նախատօնակը՝ նախագահութեամբ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի:

Երկուշաբթի 12 Յունիս. - Տօն Սրբոց Կուսանացն Հռիփսիմեանց: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Հրեշտակապետաց, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցոյ աւանդատան՝ Ս. Հռիփսիմէի մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Վրդ. Մանկասարեան:

Ուրբաթ, 16 Յունիս. - Յաջորդ օրուայ նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 17 Յունիս. - Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ ելանելոյն ի վիրապէն: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի հիւսիսը գտնուող Ս. Ստեփանոսի մատրան Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Աետնդ Վրդ. Յովհաննիսեան:

Յաջորդ օրուայ նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Ամեն. Պատրիարք Հայրը: Ըստ սովորութեան արարողութեանց ատեն երգուեցաւ «Տէր Ողորմեա»:

Կիրակի, 18 Յունիս. - Տօն Կարողիկէ եկեղեցոյ Ս. Էջմիանի: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա հանդիսատար Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ

Ազա Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Էմմանուէլ Վրդ. Աբաջանեան: «Հայր մեր»էն առաջ Ամեն. Սրբ. Պատրիարք Հօր նախագահութեամբ կատարուեցաւ «Հայրապետական մտորանք»:

Շաբաթ, 24 Յունիս. - Սրբոյն Մեծին Ներսիսի Հայրապետին մերոյ եւ Խաղայ Եպիսկոպոսին: Գիշերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Յակոբ, ապա Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Գլխադրի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան:

Կիրակի 25 Յունիս. - Գ. Կիրակի գկնի Հոգեգալստեան: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա Միաբան հայրեր քափօրով մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Պատարագը մատուցուեցաւ մեր Վերնամատրան մէջ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Պարետ Ծ. Վրդ. Երեցեան:

Ուրբաթ, 30 Յունիս. - Յաջորդ օրուան նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Ս. Յակոբի ներսէն

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն Գ

Որ. 31 Մարտ. - Երեկոյան ժամը 7-ին ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ, հանդիսապետութեամբ Ս. Արոտոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի, տեղի ունեցաւ Հայոց Բանակի կազմաւորման 25 ամեակին նուիրուած յօրեկենական երեկոյ: Երեկոյի ընթացքին բացման խօսքով հանդէս եկաւ Ս. Արոտոյս Դիւանապետ՝ Հոգշ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան, ապա Տիար Վարուժան Մարգարեանի ղեկավարութեամբ ելոյթ ունեցաւ ժառանգաւորաց Վարժարանի երգչախումբը: Օրուան բանախօսն էր Վարժարանի դասախօս՝ Տիար Արշակ Բանուչեան, որ ներկայացուց Հայոց Բանակի կազմաւորումն ու անցած ճանապարհը: Երեկոյի ընթացքին երաժշտական կատարումներով ելոյթ ունեցան նաեւ Հ.Ե.Մ-ի, Ե.Հ.Բ.Մ-ի եւ Հ.Մ.Ը.Մ-ի ներկայացուցիչներ: Երեկոն փակուեցաւ հանդիսապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի փակման եւ օրհնութեան խօսքով:

Գշ. 4 Ապրիլ. - Առաւօտեան ժամը 9:30-ին, Պաղեստինի մէջ Նորվեկիական գրասենեակի ներկայացուցիչ՝ Ms. Hilde Haraldstad, ընկերակցութեամբ քարտուղար՝ Ms. Margrete Laland-ի, այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Գշ. 12 Ապրիլ. - Երուսաղէմի Հին քաղաքի ոստիկանապետ՝ Պրն. Տորոն Թուրճուման իր ոստիկաններով այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ս. Արոտոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նորիան Արք. Մանուկեանի հետ: Հանդիպման ընթացքին քննարկուեցան Աւագ Շաքթուայ Լոյսի արարողութեան վերաբերեալ հարցեր:

Գշ. 13 Ապրիլ. - Չատկական տօներու առիթով Ամերիկայի Գալիֆորնիա նահանգէն ուխտաւորներ այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան հօր հետ:

Նոյն օրը երեկոյան ժամը 4-ին, Կ. Պոլիսէն, ուխտաւորներ Սեւան Արաքոյլու Կ. Մարկուազին ուղեկցութեամբ այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Նորին Ամենապատւութեան օրհնութիւնը:

Գշ. 18 Ապրիլ. - Առաւօտեան ժամը 11-ին Պատրիարքարան Չատկուայ շնորհաւորանքի եկաւ Պապական Նուիրակը:

Նոյն օրը երեկոյան ժամը 5-ին, Պատրիարքարան այցելեց Կրօնից Նախարարութեան Քրիստոնէական բաժնի պատասխանատու՝ Պրն. Սէզար Մարժիէ:

Գշ. 19 Ապրիլ. - Առաւօտեան ժամը 8:30-ին,

Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը նախագահութեամբ Ս. Արոտոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի, Չատկական շնորհաւորութեան գնաց Յունաց եւ Լատինաց Ամեն. Պատրիարքներուն եւ Ֆրանչիսկեան Քիւսթոսին:

Նոյն օրը երեկոյան ժամը 4-ին Ս. Յարութեան տօնին առիթով Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ Միաբանութեան շնորհաւորելու եկաւ Ֆրանչիսկեան Քիւսթոսը՝ իր միաբաններով:

Եշ. 20 Ապրիլ. - Ս. Յարութեան տօնին առիթով, երեկոյան ժամը 4:00-էն սկսեալ, յաջորդաբար Պատրիարքարան Չատկուայ շնորհաւորանքի եկան Յունաց եւ Լատինաց Ամեն. Սրբազան Պատրիարքները իրենց անդամներով, եւ Կաթոլիկ, Բողոքական, Հապէշ, Ղպտի եւ Ատրի Ուղղափառ Եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ:

Կիր. 23 Ապրիլ. - Museum of Nature-ին մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան եւ Հոլոքոսթին նուիրուած միասնական յիշատակի երեկոյ:

Երեկոյի ընթացքին ելոյթ ունեցան Հայ եւ Հրեայ երաժիշտներ, ցուցադրուեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան մասին տեսաֆիլմ: Երեկոյի վերջաւորութեան պաշտօնապէս բացուեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան եւ Հոլոքոսթի մասին յիշողութիւններ հաւաքող միասնական համացանցային կայքէջը:

Նոյն օրը երեկոյան ժամը 7-ին տեղի ունեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան 102-րդ տարելիցին նուիրուած ջախերով երթ Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարէն դէպի Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Երբին մասնակից էին թէ՛ օտարներ եւ թէ՛ Հայեր, որոնք պատասաններով եւ դրօշակներով քալեցին դէպի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցին: 20:15-ին ջախերով երբը շարունակուեցաւ դէպի Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ մոմավառութիւն:

Բշ. 24 Ապրիլ. - Առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Հոգշ. Տ. Ներսէս Արք. Ալոյեանի ձեռամբ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Յաւարտ Ս. Պատարագի, հոգեւորականաց դասը եւ ժառանգաւոր սաներ թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ դէպի Եղեռնի յուշարձան քալեցին, ուր Ս. Արոտոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան Ս. Արոտոյս անունով ժողկեպսակ մը գետեղեց Հայոց Յեղասպանութեան յուշարձանին:

Նոյն օրը երեկոյան ժամը 7:30-ին ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ յուշահանդէս:

Գշ. 25 Ապրիլ. - Երուսաղէմի Երբայական Համալսարանի մէջ կազմակերպուած Հայոց Յեղասպանութեան 102-րդ տարելիցին նուիրուած յուշ-երեկոյին ներկայ գտնուեցան Հոգշ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան եւ Հոգշ. Տ. Սամուէլ Ծ. Վրդ.

Աղոյեան: Երեկոյի ընթացքին բացման խօսքով հանդէս եկաւ կազմակերպիչ՝ Փրօֆ. Ռուբէն Ամիրայ, ապա ներկաներուն Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր խօսքը փոխանցեց՝ Ս. Կորին Վրդ. Բաղդասարեան: Օրուան գլխատըր բանախօսն էր Փրօֆ. Ստեֆան Իրիկ: Ելոյք ունեցան նաեւ Ս. Սամուէլ Ծ. Վրդ Աղոյեան, Տիար Յակոբ Ծննագեան, Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուոյ Հիպատոս Պրն. Յովակ Մոմճեան, Համալսարանի Մարդասիրական բաժնի ղեկավար՝ Փրօֆ. Ուզի Ռեպիուն եւ Տօր. Կայսի Թայր:

Գշ. 26 Ապրիլ.- Առաւօտեան ժամը 11-ին, Գերմանական Global Bridge կազմակերպութեան 16 անդամներ այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Գշ. 2 Ապրիլ.- Առաւօտեան ժամը 10-ին Մէնք Փեթերպուրկէն Երուսաղէմ ժամանած ուխտատուներ, առաջնորդութեամբ Արժ. Ս. Սարգիս Քինյ. Չոփուրեանի, այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Եշ. 4 Ապրիլ.- Երեկոյեան ժամը 4-ին Մեծն Բրիտանիոյ եւ Իռլանտայի Հայոց թեմի առաջնորդ՝ Գերշ. Ս. Յովակիմ Եպս. Մանուկեան ուխտատուներու փոքրիկ խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ս. Արթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Ս. Նուրիան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Ուր. 5 Մայիս.- Առաւօտեան ժամը 10-ին, Հայաստանէն Արժ. Ս. Ժիրայր Քինյ. Խաչատրեան՝ ընկերակցութեամբ Արժ. Ս. Մուշէ Քինյ. Վահանեանի, ուխտատուներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Նոյն օրը ժամը 11-ին, Բաթումիի Ս. Փրկիչ եկեղեցոյ հոգեւոր հովիւ՝ Արժ. Ս. Արարատ Քինյ. Գումպալեան ուխտատուներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ս. Արթոռոյս Գահակալ՝ Ամեն. Ս. Նուրիան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Օր. 20 Մայիս.- Առաւօտեան ժամը 10-ին, հանդիսապետութեամբ՝ Գերշ. Ս. Արիս Արք. Շիրվանեանի, Միաբանութիւնը եւ Սաղիմահայեր կատարեցին ուխտագնացութիւն դէպի Հայոց Պարոն Տէր Կալուածին վրայ 2015-ին Հայոց Յեղասպանութեան 100-ամեակին առիթով հիմնուած «Յիշատակի Պուրակ»: Պուրակի խաչքարին առջեւ նախ կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան պաշտօն Ս. Արթոռոյս հանգուցեալ պատրիարքներու, միաբաններու, սպասարներու, երախտատուներու եւ բոլոր հայ ննջեցեալներու հոգիներու հանգստութեան համար, ապա Գերաշնորհ Սրբազան Հայրն իր սրտի խօսքը փոխանցեց ներկաներուն: Ուխտագնացութեան վերջաւորութեան ներկաներուն մատաղ բաժնուցաւ: Սոյն

ուխտագնացութիւնը այլեւ տարեկան աւանդութիւն դարձած է եւ այս բուով երկրորդն էր «Յիշատակի Պուրակ»ին հիմնումէն յետոյ:

Բշ. 22 Մայիս.- ԱՄՆ նախագահ Պրն. Տոնալտ Թրամփ այցելեց Իսրայէլ: Այցին առիթով Իսրայէլի Պէն Կուրիօն օդակայանին մէջ կազմակերպուած դիմաւորութեան արարողութեանց Իսրայէլի նախագահին եւ վարչապետին հետ միասին ներկայ էին նաեւ Սուրբ Տեղեաց Հոգեւոր Պետերը:

Նոյն օրը ԱՄՆ նախագահ Պրն. Տոնալտ Թրամփ եւ առաջին տիկին՝ Մելանիա Թրամփ այցելեցին Ս. Յարութեան Տաճար: Տաճարի շրջափակին մէջ Նախագահ Թրամփին եւ առաջին տիկնոջ դիմաւորեցին Յունաց Ամեն. Պատրիարքը, Ս. Երկրին Քիւսրտըր եւ Ս. Արթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Ս. Սեւան Արք. Ղարիպեան, իսկ Տաճարի մուտքին դիմաւորուեցան Տաճարին՝ Հայ, Յոյն եւ Կաթոլիկ տեսուչներու կողմէ: Նախագահ Տոնալտ Թրամփ եւ առաջին տիկին՝ Մելանիա Թրամփ այցելեցին նախ Հայոց բաժին:

Գշ. 24 Մայիս.- Առաւօտեան ժամը 9:30-ին, Պատրիարքարան այցելեց եւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ հանդիպում ունեցաւ Երեւանի Պետական Համալսարանի դասախօս, «Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարք» գրքին հեղինակ՝ Դոցենտ Նորայր Պօղոսեան: «Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարք» մենագրութիւնը Ս. Արթոռոյս տպարանէն լոյս ընծայուած էր տարուոյս Յունուար ամսուն:

Նոյն օրը ժամը 10:30-ին, Նիւ Եորքէն Սկրեան եղբայրներ այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ: Սկրեան եղբայրներ ի յիշատակ իրենց ծնողաց Ս. Յարութեան Տաճարին նուիրած են երկու մեծ գորգ:

Նոյն օրը ժամը 11-ին, Աստրալիայէն Մելպուրնի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ հոգեւոր հովիւ՝ Արժ. Ս. Խաչեր Քինյ. Յարութիւնեան 34 հոգինոց ուխտատուներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Որ. 26 Մայիս.- Առաօտեան ժամը 11-ին, Լեհասիայոց հոգեւոր հովիւ չնոզ. Տ. Տաճատ Վրդ. Ծատուրեան այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 4-ին, Հայաստանէն, Բիւրաւան գիւղի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցոյ հոգեւոր հովիւ Արժ. Տ. Ղազար Քինյ. Պետրոսեան ուխտաւորներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Շր. 27 Մայիս.- Երեկոյեան ժամը 4-ին, Ֆրանսայի Թեմի առաջնորդ՝ Գերշ. Տ. Վահան Եպս. Յովհաննիսեան, Ֆրանսայի Մայր եկեղեցոյ եւ շրջակայ համայնքներէն հաւատացեալ երիտասարդ ուխտաւորներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Նոյն օրը կէսօրուան ժամը 12-ին Մոսկուայէն Արժ. Տ. Յակոբ Քինյ. Սարոյեան ուխտաւորներու 36 հոգինոց խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Քշ. 29 Մայիս.- Առաօտեան ժամը 10:30-ին, Պատրիարքարան այցելեց եւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ հանդիպում ունեցաւ Երուսաղէմի մէջ Ամերիկայի Ընդհանուր հիւպատոսարանի արարողակարգի պետ՝ Տիար Անտրէ Տուն:

Գշ. 30 Մայիս.- Առաօտեան ժամը 11-ին, Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հայրը այցելեց Անկլիքան եկեղեցի եւ հանդիպում ունեցաւ Գերշ. Տ. Սուիէլ Տաուանիի հետ:

Եշ. 1 Յունիս.- Առաօտեան ժամը 10:30-ին, Հոլանտայէն Առնհեմի եւ շրջակայ գիւղաքաղաքներէն ուխտաւորներ խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Նոյն օրը ժամը 11:30-ին, Պատրիարքարան այցելեց եւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ հանդիպում ունեցաւ Արցախի Պաշտպանութեան փոխնախարար՝ Պրն. Գարի Սաֆարեան:

Քշ. 5 Յունիս.- Առաօտեան ժամը 10-ին, Հայաստանէն, Քանաքեռի Ս. Յակոբ եկեղեցոյ հոգեւոր հովիւ Արժ. Տ. Ծմաւոն Քինյ. Ղեւոնդեան, Երուսաղէմ ժամանած ուխտաւորներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Նոյն օրը կէսօրուան ժամը 12-ին Չինաստանի Կրօնից Նախարար Պրն. Wang Zug An, ընկերակցութեամբ Իսրայէլի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Կրօնից Վարչութեան պետ՝ Տիկ. Ծարոն Ռեկելի եւ պատուիրակութեան միւս անդամներու, այցելեցին Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Դշ. 7 Յունիս.- Երուսաղէմի Իտալական Ընդհանուր Հիւպատոսարանին կողմէ Ազգային օրուան առիթով կազմակերպուած հիւրասիրութեան ներկայ գտնուեցան Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան, Տ. Նորայր Վրդ. Գազազեան եւ Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Նոյն օրը երեկոյեան ժամը 4-ին, Ամերիկայէն Արժ. Տ. Յովսէփ Քինյ. Կարապետեան երիտասարդ ուխտաւորներու խումբով այցելեցին Պատրիարքարան եւ ստացան Պատրիարք Սրբազան Հօր օրհնութիւնը:

Եշ. 8 Յունիս.- Իսրայէլի վարչապետի նստավայրին մէջ կազմակերպուած Երովպոյ վարչապետի դիմաւորութեան արարողութեան ներկայ գտնուեցաւ Ս. Արոտոյս Դիւանապետ՝ չնոզ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան:

Շր. 10 Յունիս.- Երեկոյեան ժամը 5-ին, տեղի ունեցաւ Սրբոց Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի Ամավերջի հանդէսը, նախագահութեամբ Ս. Արոտոյս Լուսարարապետ՝ Գերշ. Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեանի: Հանդէսի ընթացքին շրջանաւարտ սաներ հանդէս եկան իրենց սրտի շնորհակալական խօսքերով, ապա վարժարանի կրթական բաժնի պատասխանատու՝ Տիար Միւրան Տէր-Մարոսեան ներկայացուց 2016-2017 ուսումնական տարուայ կրթական տեղեկագիրը: Հանդիսութեան վերջաւորութեան վարժարանի Տեսուչ՝ չնոզ. Տ. Նորայր Վրդ. Գազազեան իր գնահատանքի խօսքը փոխանցեց Վարժարանի նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւն ցուցաբերող մարդոց, ապա հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ Երջանաւարտներու վկայականներն ու առաջադէմ աշակերտներուն մրցանակները: Մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը կատարեց փակման խօսքը եւ իր պատգամը փոխանցեց շրջանաւարտներուն: Երեկոն փակուեցաւ «Պահպանիչով» եւ «Հայր մերով»:

Քշ. 12 Յունիս.- Երեկոյեան ժամը 7-ին, նախագահութեամբ Ս. Արոտոյս Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նուրհան Արք. Մանուկան Պատրիարք Սրբազան Հօր, տեղի ունեցաւ Ժառանգատրաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամավերջի հանդէսը: Հանդիսութեան բացման խօսքը ըրաւ Ընծայարանի Երջանաւարտներէն՝ Տրց. Նարեկ Արրահամեան, ապա երեկոյի ընթացքին Ժառանգատր սաներ հանդէս եկան իրենց ուղերձներով, ասմունքով, մեներգերով ու խմբերգերով, ինչպէս նաեւ դաշնակի եւ կիթառի գեղեցիկ կատարումներով: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Վարժարանի Տեսուչ՝ չնոզ. Տ. Կորիւն Վրդ. Բաղդասարեան հրաւիրեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ Երջանաւարտներու վկայականները, ինչպէս նաեւ Վարժարանի եւ Ընծայարանի առաջադէմ աշակերտներու մրցանակները: Ապա Պատրիարք Սրբ.

Հայրը իր պատգամը փոխանցեց շրջանաարուներուն եւ կատարեց փակման խօսքը: Երեկոն փակուեցաւ Ս. Աթոռոյ Օրհներգով եւ «Պահպանիչով», ապա ներկաներ պատուուեցան հիւրասիրութեամբ:

Եջ. 15 Յունիս.- Սուրբ Աթոռոյ Գահակալ՝ Ամեն. Տ. Նորիան Արք. Մանուկեան, ընկերակցութեամբ՝ Հոգշ. Տ. Խաղ Վրդ. Ծունտորեանի եւ Բեթղեհէմի մեր փաստաբան Պրն. Ռաւտի, շնորհատրութեան գնաց Բեթղեհէմի, Պէյք Սահուրի եւ Պէյք Ծալայի նորընտիր քաղաքապետներուն:

Բշ. 26 Յունիս.- Երեկոյեան ժամը 5-ին, Հրեայ գրող Օրա Ախիմէի այցելեց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամեն. Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ: Պրն. Ախիմէի Պատրիարք Սրբազան Հօր նուիրեց Հայոց Յեղասպանութեան 102-րդ տարելիցին առիթով իր տպագրած «Արարատցիները» գիրքը:

Պատրաստեց՝
Ներսէս Արդ. Ալոյեան

ՈՒՅՏԱԴՈՐԱՅ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ընծայարանի Տեսուչ՝ Տ. Թեոդորոս Վրդ. իր սաներով

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՕՐ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԳԱՄԸ.....	ՆԱՄ	2
Նոր Երուսաղեմ.....	Եղիվարդ	4
Յովսէփ Արեմաքացի.....	ՆԱՄ	8
Կանոն աշխարհամատրան.....		10
On Celebrating “Veiled” Liturgy - (Gots Patarag) on Sunday of Lent in the Armenian Church.....	Rev. Dr. Nerses Nersessian	11
Կանոն Սրբոց Թարգմանչաց.....		13
Նիւթեր պատմութեան համար. վաերագրային. Ազգային նիստերու Ատենագրութիւններ, 1919- 1922	Դոկտ. Վաչէ Դազարեան	20
Արեւմտահայութեան ներգաղթի եւ որբերի հիմնա- խնդիրների մասին.....	Մարիամ Յովսէփեան	26
S.S. Գարեգին Ա. Յովսէփեանց զիտնական Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ.....	Դոկտ. Զաւէն Ա. Քինյ. Արզումանեան	32
Ծաղկաչափատրութիւն.....	S. Զենոբ Ա. Քին. Նալպատեան	35
Եղիվարդի «Ապրիլ 24» բանաստեղծութիւնների ժողովածուն.....	Ներսէս Արդ. Ալոյեան	36
Արարմամբ յաերժանալու խորհուրդը Համաստեղի «Տափան Մարգար» նորավէպում.....	Տաթևիկ Մերջանեան	40
Դէպի Մեծ Հայք կամ Եփրատի անցքը.....	Մ. Մարգպանցի	43
Եկեղեցական կեանք.....		47
Պաշտօնականք.....	Ներսէս Արդ. Ալոյեան	51

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Սիոն»ի խմբագրությունը կը փափաքի ամբողջացնել և արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէք նորագոյն շրջանի «Սիոն»ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցով և կամ այցելել մեր կայքէջը:

Նաճեցէք լրացնել սոյն հարցաթերթիկը՝ նշելով «Սիոն» ստանալու Ձեր նախընտրած տարբերակը: Կրնաք դիմել նաեւ մեր կայքէջին:

(Նաճեցէք գրել գլխագիր և ընթեռնելի, անգլերէն, English/French:)

Անուն.- -----

Մականուն.- -----

Տիտղոս.- -----

Կազմակերպութիւն.- -----

Նասցէ.- -----

Կայքէջ ----- Email address-----

Տարեկան Բաժանորդագրութիւն՝ \$150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our website and send your request for subscription. The PDF version of SION is also available.

Name:-----

Title:-----

Organisation:-----

Address:-----

Yearly Subscription \$150 USD

Send your checks to:
Armenian Patriarchate of Jerusalem
P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

patriarchateofjerusalem@yahoo.com

or

sionapj@gmail.com

or

mkojayan@sbcglobal.net

Գլխատը խմբագիր՝ Մինաս Գոճայեան

Խմբագիր՝ Տ. Ներսէհ Արղ. Ալոյեան

Editor-in-Chief: Minas Kojayan

Editor: Fr. Nerseh Aloyan

Cover Design - M.K.

Cover picture: GARO (Jerusalem)

Technical Assistant: Ayman Tahhan (St. James Press)

THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF JERUSALEM